

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

TARİH BİLİM DALI

TÜRK TARİHİNDE STRATEJİK BİR MERKEZ OLARAK
DEMİRKAPILAR (X. YÜZYIL SONUNA KADAR)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ÖMER ÜNSAL KESGİN

KOCAELİ, 2023

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

TÜRK TARİHİNDE STRATEJİK BİR MERKEZ OLARAK
DEMİRKAPILAR (X. YÜZYIL SONUNA KADAR)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

ÖMER ÜNSAL KESGİN
DR. ÖĞR. ÜYESİ SEMA ORSOY

KOCAELİ, 2023

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

TÜRK TARİHİNDE STRATEJİK BİR MERKEZ OLARAK
DEMİRKAPILAR (X. YÜZYIL SONUNA KADAR)

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Ömer Ünsal Kesgin

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar Ve No: 20.09.2023/25

KOCAELİ, 2023

ÖNSÖZ

Türklerin tarihini etkileyen ve şekillendiren en önemli etkenler arasında yaşadıkları coğrafyanın onları konar-göçer bir yaşam tarzını benimsemeye mahkûm etmesi gösterilebilir. Türklerin konar-göçer olarak hayat sürmeleri, bozkır hayatının zorlu şartları dayatması onların askeri açıdan güçlü olmalarını sağlamıştır. Bunun sonucunda ise Türk askeri gücünün farkında olan komşu devletler kendilerini konar-göçer saldırıları karşısında savunma amacıyla önlemler almaya itmiştir.

Türk tarihinin eski devirlerinden itibaren konar-göçer Türklerin düşmanları askeri açıdan zayıflıklarını savunma yaparak gidermeye çalışmışlardır. Türklerin eski komşuları olan Çin medeniyetinden başlamak üzere İran, Roma gibi daha sonraları Türk varlığı ile karşılaşacak olan medeniyetler de benzer savunma taktikleri geliştirmeye mecbur kalmışlardır. Diğer konar-göçer toplumlar gibi Türkler de akınlarının karşısında müdafilerin savunma yapmak amacıyla inşa ettikleri surlar ile karşılaşmışlardır. Bu surlardan bazıları sadece bir şehri çevrelerken bazıları farklı amaçlar ve politikalar için inşa edilmiştir. Bu farklı amaçla inşa edilen surlardan İran hanedanlarının inşa ettiği Demirkapılar çalışmamızın konusunu oluşturmaktadır. Bu konuyu seçmemizdeki sebep ise bu yapıların inşasının sadece İranlıların kendilerini savunma amacı taşımasına rağmen dünya tarihine yön verecek farklılıklar yarattığını ortaya koymak olacaktır.

Çalışmamızın giriş bölümünde yerleşik kavimler ile konar-göçer kavimlerin ilişkilerin konumuzu oluşturan mimari eserlerin inşasına nasıl katkı sunduğu ele alınmıştır. Birinci bölümde; Demirkapıların hangi politikaların sonucu olduğu ve tarihsel olarak inşası; İkinci bölümde; inşa edilen iki Demirkapı'nın Türk tarihi açısından incelenmesi; Üçüncü bölümde; söz konusu yapıların hangi ticari ve sosyal ilişkilere sahne olduğu ele alınmaktadır.

Çalışmamızın yazın aşamasında Türk tarihinin ana kaynakları olarak kabul edilen Orhun yazıtları ve Çin resmi hanedan kayıtlarının tercümelerinden, bölgeyle ilgili bilgiler veren seyyahların dilimize çevrilmiş seyahatnamelerinden yararlanmak önceliğimiz olmuştur. Bunun yanında disiplinler arası çalışmanın çalışmamızdaki tezimizi desteklemesi için söz konusu bölgelerde çalışmalar yürütmüş arkeologların çalışmalarından da yararlandık.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgmeden şahsıma verdiği destek için tez danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Sema Orsoy'a teşekkürü bir borç bilirim. Bu çalışmanın konusunu bulmamda ve çalışmamızda desteklerini esirgemeyen Doç. Dr. Meryem Gürbüz'e de teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

Türkler, tarihin başlangıcından itibaren var olan ve çok geniş coğrafyalara yayılmış bir ulustur. Türk siyasi tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen Asya Hun İmparatorluğundan itibaren kurdukları her siyasi otorite çevresine kısa sürede yayılarak hâkimiyet kurmuştur. Bu sebeple tarihin tozlu sayfalarında birçok Türk devletinin adı yer almaktadır.

Türkler, Asya Hun imparatorluğunun dağılmasıyla birlikte batıya doğru göç hareketine girişmişlerdir. Bu göç hareketleri sonucunda bozkır boyunca yeni bölgelere yerleşmiş ve yeni uluslarla ilişkiler kurulmuştur. Batıya göçen Göktürk, Akhun gibi Türk kavimleri İran'da kurulmuş olan Sasani İmparatorluğuyla siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmuştur. Bu ilişkilerin durumu iki devlet arasındaki çatışmaları durdurmuş veya arttırmıştır. Şüphesiz konar-göçer kavimlerin askeri gücü altında dünya tarihinde ezilmemiş bir devlet yoktur. Buradan hareketle Sasaniler, konar-göçer kavimlerin ani saldırılarından korunmak için çeşitli savunma tedbirleri almıştır. Tarihin başlangıcından itibaren yerleşik kavimlerin konar-göçer saldırılarından korunmak için çevrelerini duvarlarla kapatması en sık rastlanılan tedbir olmuştur. Bu sebeple Sasaniler konar-göçer saldırılarından korunmak için coğrafi engelleri de kullanarak surlar inşa etmişlerdir. Bu surlardan bazıları Türkler tarafından Demirkapı olarak adlandırılan Hazar ve Semerkant Demirkapılarıdır. Bu yapılar sadece Sasanileri saldırılardan korumakla kalmamış, ardından bölgeye hâkim olan devletlerinde korunmak amaçlı desteklediği yapılar haline gelmiştir. Bozkır topraklarının sınırlarına kurulan bu surlar, Türklerin yerleşik topraklara giriş kapısı konumundadır. Türk devletleri bu yapıları aşmak için büyük mücadeleler vermişlerdir. Bu ise bölgede sürekli bir çatışma ortamının oluşmasına sebep olmuştur. Bu tezimizde hem Demirkapıların kurulmasını hem de Türk tarihi içerisinde bu yapıların şekillendirdiği olayları araştırmaya gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Demirkapı, Sasani İmparatorluğu, Göktürk, Derbent

ABSTRACT

Turks are a nation that has existed since the beginning of history and spread over very wide geographies. Since the Asian Hun Empire, which is accepted as the beginning of Turkish political history, every political authority they established has spread around them in a short time and established dominance. For this reason, the names of many Turkish states appear in the dusty pages of history.

With the dissolution of the Asian Hun Empire, the Turks embarked on a westward migration movement. As a result of these migration movements, they settled in new regions along the steppe and established relations with new nations. Turkish tribes such as Gokturks, Akhuns, who migrated to the west, established political and economic relations with the Sassanid Empire established in Iran. The state of these relations stopped or increased the conflicts between the two states. Undoubtedly, there is no state in the history of the world that hasn't been crushed under the military power of nomadic tribes. From this point of view, the Sassanids took various defence measures to protect themselves from the sudden attacks of nomadic tribes. Since the beginning of history, the most common measure has been for settled tribes to enclose their surroundings with walls to protect themselves from nomadic attacks. For this reason, the Sassanids built fortifications using geographical obstacles to protect themselves from nomadic attacks. Some of these fortifications were the Khazar and Samarkand Iron Gates, called Demirkapi by the Turks. These structures not only protected the Sassanids from attacks, but also became the structures supported by the states that dominated the region for protection. These walls built on the borders of the steppe lands are the entrance gate of the Turks to the settled lands. Turkish states fought great struggles to overcome these structures. This caused a constant conflict environment in the region. In this thesis, we will endeavour to investigate both the establishment of Demirkapi and the events shaped by these structures in Turkish history.

Keywords: Irongates, Sassanid Empire, Gokturks, Derbent

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	7
1. DEMİRKAPI KAVRAMSAL ANALİZ.....	7
1.1. KAPI.....	7
1.2. DEMİR.....	16
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
2. DEMİRKAPILARIN TARİHİ.....	26
2.1.TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE DEMİRKAPILARIN İLK KEZ KURULMASI.....	26
2.1.1. Hazar Demirkapı'sının Kurulması.....	27
2.1.2. Semerkant Demirkapı'sının Kurulması.....	31
2. 2. TÜRK TARİHİNDE DEMİRKAPILAR.....	34
2.2.1. Semerkant Demirkapı'sı.....	34
2. 1.3. Hazar Demirkapı'sı (Derbent).....	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	50
3. DEMİRKAPILARDA TİCARET VE GÖÇ.....	50
3.1. DEMİRKAPILARDA TİCARET.....	50
3.2. DEMİRKAPILAR VE TÜRK GÖÇLERİ.....	56
SONUÇ.....	60
KAYNAKÇA.....	63
EKLER.....	71
ÖZGEÇMİŞ.....	77

KISALTMALAR

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.m. : adı geçen makale

a.g.t. : adı geçen tez

Bknz. : bakınız

C. : Cilt

Çev. : çeviren

Ter. : Tercüme

Haz. : Hazırlayan

Ed. : Editör

TDK : Türk Dil Kurumu

TDAV : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı

TTK : Türk Tarih Kurumu

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

Sa. : Sayı

s. : sayfa

ss. : sayfa aralığı

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

Büyük atalarımız avcı toplayıcı bir yaşamdan yerleşik yaşama geçip şehirler kurmaya başladığında zaman onları büyük krallıklar ve medeniyetler kurmaya itmiştir. Fakat bu değişim dünyanın her yerinde aynı olmadığı gibi olan bölgelerindeki yaşamı da daha farklı değişimlere yöneltmiştir. İnsanlığın tarihin başlangıcında avcı toplayıcılıkla başladığı yolculuğu tarımla birlikte yol ayrımına gelmiştir.

Dünyanın farklı coğrafyalarında iklimin ve doğanın el verdiği coğrafyalarda büyük medeniyetler kurulmuştur. Söz konusu medeniyetlerin kurulduğu bölgeler suya yakın ve tarıma elverişliydi. Buradan hareketle Mezopotamya, Nil deltası, Orta Amerika, Çin Deltası gibi bölgeler büyük yerleşik medeniyetlere ev sahipliği yapmışlardır.¹ Böylece dünya üzerinde günümüze kadar sürecektir olan konar-göçer ve yerleşik olmak üzere iki farklı yaşam tarzı ortaya çıkmıştır. İlerleyen dönemlerde konar-göçer insanlar avcı toplayıcı yaşamın devamı olarak yerleşik kavimler için tehlike arz etmeye başlamıştır. Yerleşik kavimlerin her türlü ihtiyaçları bakımından zengin olan bölgeler yerleşik kavimlerin ihtiyaçlarını karşılarken çok yakın olduğu halde dünyanın şekinden ve hareketinden kaynaklı olarak komşuları söz ettiğimiz bolluktan istifade edememiştir. Bu durum onları yerleşik kavimlere komşu olarak zorunlu bir konar-göçer yaşam tarzını benimsemeye itmiştir.² İbn-i Haldun bu durum hakkında özetle şöyle bir tespit yapar: Toplumsal refah bakımından coğrafyalarının zengin nimetleri ile bereketlenen topraklarda yaşayan insanlar kendilerinin tam zıttı şekilde yaşayan insanlardan hem akli olarak hem de bedeni güç olarak geri kalmışlardır, bu durum ise toplumların zor yaşam tarzına uyumluluğunu etkilemiştir.³ Bu tespitten hareketle konar-göçer bir toplumun yerleşiklere karşı beden ve fikren üstün gelmesine ve doğrudan konar-göçer bir bireyin yerleşik bir bireye karşı üstünlük kurmasını kolaylaştırmaktadır. İbni Haldun'un "coğrafya kaderdir" sözü dünya

¹ İskender Dölek, "İklim ve Medeniyet", *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 4, Issue 21, 2018, s. 3512.

² Salih Özçamça, "Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 2007, s. 178; Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile ilişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 464.

³ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yay., İstanbul 2009, ss. 270-272.

tarihinde bazı önemli hadiseleri özetleyen çok anlamlı bir tespit olmuştur. Bu sebeple yerleşik kavimler konar-göçerlerden korunmak ve istilaların önüne geçmek için kurdukları şehirlerin etraflarını surlar ile çevirmişlerdir ve bu İbni Haldun'un eserinde bedevi-hadari⁴ ilişkisinin, hadariler açısından temel savunma prensibi olmuştur.

Yukarıda söz ettiğimiz iki farklı yaşam tarzına sahip olan komşular, insanlığın yaşam tarzına istinaden çeşitli ilişkiler gerçekleştirmiştir. Bu ilişkilerin başını ticaret ve savaş çekmiştir.⁵ Konar-göçer ve yerleşik kavimlerin ilişkisi bağlamında dünya tarihinde etkileşimleri yüzyıllara yayılan konar-göçer Türk toplumu ve yerleşik kavimler arasındaki ilişkiler ayrı bir parantezi hak etmektedir. Bunda temel sebep ise konar-göçer Türklerin diğer konar-göçer kavimlerden farklı olarak uzun yıllar boyunca varlıklarını koruyabilmeleri ve geniş coğrafyalarda izlerini göstermeleridir. Konar-göçer Türk toplum ve devletlerinin tarihsel süreç içinde en fazla etkileşimde oldukları yerleşik toplum şüphesiz komşuları Çin hanedanları olmuştur. Bunun yanında çeşitli bölgelere gerçekleştirdikleri göç faaliyetleri sonucu yerleşik İran, Roma, Mısır gibi medeniyetlerle de Çin medeniyetinde olduğu gibi farklı ilişkiler kurmuşlardır.

Konar-göçerlerden korunmak isteyen yerleşik kavimler kendilerini korumak ve bu hareketlerin önünü kesmek için doğal olmayan engeller inşa etmişlerdir.⁶ Tüm bu engeller tarihi vesikaların ve gerçeklerin ışığında Türk kavimlerinin göç ve akınları karşısında yapılmaya çalışılan amaçlarına ulaşamamıştır. Yerleşik Çin, İran ve Roma gibi büyük medeniyetler konar-göçer Türkler karşısında kimi zaman kale kimi zaman set şeklinde önlemler almışlardır.⁷ Bu önlemlerin birçoğu günümüze kadar ulaşmış, ulaşamamış olanların adı ise coğrafi ad haline gelişmiştir.⁸ Bahsi geçen engellerden en bilineni şüphesiz Çin seddi olacaktır. Asya Hun akınlarını önlemek için Çin hanedanları

⁴ Bedevi-hadari; göçebe ve yerleşik

⁵ Gerard Chaliand, *Göçebe İmparatorluklar*, (Çev. Engin Sunar), Doğan Kitapçılık, İstanbul 2001, ss. 11-12.

⁶ Hakan Ünay, "Sınırsız Dünyadan Duvarlı Dünyaya: Göçe Karşı İnşa Edilen Sınır Duvarları Üzerine Türkiye Merkezli Bir Değerlendirme", *İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi*, C. 2, Sa. 1, 2022, s. 19.

⁷ Kudame İbn Cafer, *Kitabü'l Harac*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, ss. 159-160; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 13.

⁸ Örneğin Kocaeli bölgesindeki Derbent; Bizans İmparatoru tarafından İzmit körfezi bir kanal yardımıyla uzatılarak Anadolu'dan gelen Türk akınlarını Nikomedyalı bölgeden uzak tutmak amaçlanmıştır. Fakat ilerleyen yüzyıllarda bu kanal ortadan kalkmış ve derbent orijinal anlamından ayrılarak bölgenin adı olarak günümüze kadar gelmiştir.

tarafından başlangıçta kale olarak inşa edilmeye başlamış ilerleyen dönemlerde ise bu kaleler arasına surlar örülüp birleştirilerek günümüze kadar ulaşan yapı oluşmuştur.⁹ Daha az bilinenlerden birisi ise Türklerin Orhun Kitabelerinde yazılı olduğu şekilde “Temir Kapığ (Demirkapı)”¹⁰, Farsların “Derbent”, Arapların “Babülebvbab” dedikleri yapıdır. Bu yapılar bu adlarının dışında Bab’ül Ahanin, Seddi İskender, Bab’ül Alan, Derbend-i Hazaren gibi adlar da almıştır. Hazar derbendi hakkında bir diğer bilgi kaynağımız Ermeni tarih yazarlarıdır. Söz konusu tarih yazarlarının eserlerinde Derbent bölgesi için Çor, Çola gibi adlandırmalar kullanmışlardır.¹¹ Bu yapılar İranlılar ve Türkler arasında yer alan coğrafi engeller arasında inşa edilen sınır yapılarıdır. İran’da güçlü bir yönetim bulunduğu dönemlerde bu yapılar iki devlet arasında kalır ve geçişler kontrol altında tutulurdu. İran sınır bölgesinde inşa edilen bu yapılardan iki tanesi bilinmektedir. Birincisi Semerkant bölgesinde diğeri ise Kafkas dağlarının Hazar deniziyle buluştuğu yerdedir.

“Derbent” kavramı yukarıda da değindiğimiz gibi farsça kökenli olup “der(در)” ile “bent(بند)” kelimelerinin birleşmesinden türetilmiştir. “der” kelimesi farsça da kapı¹², “bent” kelimesi sur, duvar¹³ anlamlarına gelmekte ve bu kelimelerin birleşmesinden türetilen derbent kelimesi geçit, sınır karakolu gibi anlamlara gelmektedir. Arap kaynaklarında söz konusu bölge için yukarıda zikrettiğimiz adlar kullanılmakta ve kapılar kapısı anlamına gelmektedir.

Türk kültüründe kapı sözcüğü gerçek anlamının dışında yaygın olarak kullanılmıştır. Kültürümüzde kapı sözcüğü devlet kapısı, kapı gibi adam, gönül kapısı gibi birçok anlamın içerisinde yer almıştır. Tarihi olarak yaygın olarak kullanılan anlamı ise kapı açmak tabiri olmuştur. Türkler ve kapı açmak tabiri en çok Malazgirt’te Selçuklu Sultanı Alparslan’ın zaferi ile ilişkilendirilir. Sultan Alparslan(d. 1029- ö.

⁹ Otkan, *a.g.e.*, s. 13; Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanı Tarihi; Hsiung-nu (Hun) Monografisi*, TTK Yay., Ankara 2015, ss. 4-5; J. M. De Groot-G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2011, ss. 62-66; Konuralp Ercilasun, *Türk Tarihinde Asya Hunları (Birinci Hakimiyet Dönemi)*, Dergah Yay., İstanbul 2019, ss. 33-35.

¹⁰ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2019, ss. 36-37.

¹¹ Sebeos, *Heraklios Tarihi*, (Çev. Z. Zühre İlkelen), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 59; Çola adı Kalankatlı Moses’in Alban tarihi eserinde de geçmektedir. Bknz. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, (Çev. Dr. Yusuf Gedikli), İstanbul 2019, s. 356.

¹² Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Şirin Yay., Tahran 1979, s. 278.

¹³ Kanar, *a.g.e.*, ss. 113; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-A'lam*, C. 3, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, ss. 2127-2128.

1072) Malazgirt'te kazandığı zaferle Türklere Anadolu'nun kapılarını açmıştır. Türk tarih yazımında en çok karşımıza çıkan bu kavram büyük olayların yaşanacağı veya büyük bir değişimin gerçekleşeceği vurgusu yapılmak istenmektedir. Türkler açısından kapıyı açmanın veya kapıdan geçmenin önemi yeni bir başlangıcı simgelemektedir. Bunda Türklerin Ergenekon'da demir dağları eritip çıkmanın mitolojik bir boyutunun olabileceği hususunda önemle durulmalıdır.¹⁴ Göktürlere atfedilen Ergenekon destanı, Türklerin yok oluşlarının ardından yeniden büyümelerinin ve çoğalmalarının ardından Ergenekon vadisinden eski topraklarına hâkimiyetlerini tekrar sağlamalarını anlatmaktadır. Bu anlatı kapıdan geçmenin Türkler için bir miti sembolize ettiğini ortaya çıkarmaktadır.¹⁵ Daha sonraları gerçekleşen yukarıda zikrettiğimiz Anadolu'nun kapılarının Türklere açılması, Türklerin yeniden dirilişe geçtiğini vurgulamak için kullanıldığının ispatıdır. Semerkant ve Hazar Derbentleri bu anlatıdan hareketle yorumlandığında Türklerin yeni bir döneme girdiklerini; sosyal, kültürel ve siyasal alanda yeni değişimlerin yaşanacağını kapısı olmuştur. Bu değişimler örneklenecek olursa en önemlileri yeni bir dinin benimsenmesi, yerleşik hayata geçişin artması, yazılı kültürün gelişmesi sayılabilir. Bu gibi değişimler Türk tarihini derinden etkileyen unsurlar olması, dünya tarihinde adı büyük uluslararası geçiş Türk ulusunun tarihini şekillendirdiği gibi dünya tarihinin seyrini değiştirmesi açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Zira Türklerin geniş coğrafyalara yayılmasında Derbent şehirlerinin stratejik önemlerinin olduğu su götürmez bir gerçektir.

Demirkapı kavramı Türk tarihinin coğrafi adlandırmaları açısından ortaya çıktığı ilk kavramdan bağımsız olarak, Türk tarihinin ilerleyen dönemlerinde eski anlamından izler taşımasının yanında kavramsal değişimlere de uğramıştır. Kök-Türk kitabelerinde geçen Demirkapı ile Dede Korkut Hikâyelerinde geçen Derbent coğrafi kavramlarının anlamsal olarak birbirleri ile örtüşürken, Türklerin Anadolu'daki yaşantılarında yeni derbentlerin ortaya çıkışı arasında farklılıklar ortaya çıkmıştır.

¹⁴ İmre Baskı, "Demirkapılar (Temır Qapıy, Vaskapu, Dömörkapu)", (Ed. Gürer Gülsevin, Fikret Türkmen), *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, İzmir 2006, ss. 81-82.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara , ss. 62-63; Ahmet Bican Ercilasun, *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)* , (Haz. Ekrem Arıkoğlu), Akçağ Yay., Ankara 2007, ss. 445-446.

Yerleşikler ile konar-göçerler arasındaki sınırı belirleyen dünyanın kendisi olmuştur. Konar-göçer dünyası step adı verilen doğuda Mançurya'dan, Ukrayna'nın batısında yer alan Macaristan'a kadar uzanan bozkır coğrafyasıdır.¹⁶ Bu coğrafya konar-göçerlere yurt görevi yaparken Derbentler de bozkır sınırlarında yerleşik toplumlar ile konar-göçerler arasında sınır kapıları görevi görmektedir. Derbentlerin yaptıkları görev aslında dünyanın fiziksel yapısının bir sonucu olarak bozkır topraklarının bitiminde yer alır, bundaki sebep ise geniş bir coğrafyaya yayılan bozkır toprakları en yüksekleri küçük tepeler sayılabilecek engebesiz bir araziye sahipken Derbentlerin arkasında büyük ve uzun sıra dağların yer aldığı coğrafyalar uzanmaktadır. Derbentler ise bu sıra dağlar arasındaki stratejik bölgeye inşa edilen müstahkem yapılarıdır.

Derbentler içerisinde eski Türk tarihinin en eski yazılı kaynakları kabul edilen abidelerde adının zikredilmesi münasebetiyle de Semerkant Derbendi Türklerin en eski Demirkapı'sıdır.¹⁷ Diğer Demirkapılarda da olduğu gibi günümüze kadar varlıklarını sürdüremeyen Demirkapılar içerisinde coğrafi olarak konumlandırma açısından en doğuda yer alan Semerkant Demirkapı'sının tarihsel koordinatlarını ünlü Çinli seyyah Hsüan-Tsang tarafından öğrenmekteyiz. Onun Batı bölgelerine gerçekleştirdiği seyahatlerini kaleme almasıyla ortaya çıkan yazında Demirkapı için "T'ieh-men (Demir Kapı) Geçidi" adı ifade edilmiştir. Bu başlığın altında ise : *"Bu geçit sağ ve sol taraflardan dağlarca sınırlanmıştır. Bu dağlar olağanüstü şekilde [dik, sarp ve] yüksektir. Zorluk ve tehlikeyi arttıran yolları da dardır. Her iki tarafta da demir renkli kaya duvarlar bulunur. Burada çift demirle güçlendirilmiş, asılı zillerle donatılmış ahşap kapılar kurulmuştur. Kapalı [ve korunur] durumdayken bu kapıları aşmak çok güç olduğundan dolayı bu geçide demir kapı ismi verilmiştir."*¹⁸ ifadesi geçmektedir. Bu aktarımda Türklerin neden Demirkapı terimini kullandıklarına dair geçen anekdot kelimenin hikayesini anlamlandırma açısından çok önemli bir bilgidir.

¹⁶ Kürşat Koçak, "Atlı Bozkır Kültürünün Jeopolitiği (Eski Dünyanın Merkezi Orta Asya)", Cappadocia Journal Of History And Social Sciences Vol.14-April 2020, ss. 70-71.

¹⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, TDK Yay., Ankara 1994, s. 37.

¹⁸ Erkin Ekrem, *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, ss. 136; İsmail Hakkı Ergüven, *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2011, s. 54.

Warwick Ball'ın eserinde geçen “ *Bunlar*¹⁹ ve *Sasani istihkâmı Orta Avrupa'dan Orta Asya'ya kadar uzanan ve yegâne amacı Hunları düpedüz duvarla ayırmak olan uçsuz bucaksız bir tahkimat zincirini temsil eder*” tespiti Çin seddinin de temel politikasının aynı amaç olması hasebiyle genişletmek gerekecektir. ²⁰Tüm bu savunma tahkimatları Orta Avrupa'dan başlayıp Sarı denize kadar uzanan söz konusu coğrafyalardaki farklı ulusların aynı amaç için farklı bölgelerde aynı tahkimatları yaptığını göstermektedir. Kaynaklarda herhangi bir bilgi olmamasına karşın İpek yolunda egemen devletlerin böylesi benzer projeleri konar-göçerlere karşı kullanmaları “ Acaba Romalı ve Persli yöneticiler bu tahkimlere başvururken Çinli hanedanların savunma projelerinden haberdar olmuş mudurlar sorusunu akla getirmektedir.

¹⁹ Anatasios, Theodosius surları

²⁰ Warwick Ball, *Avrupadaki Asya ve Batı'nın Şekillenışı “Asya'nın Geçitleri” Cilt 4*, (Çev. Ahmet Aybars Çağlayan), Ayrıntı Yay., İstanbul 2022, s. 169.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DEMİRKAPI KAVRAMSAL ANALİZ

1.1. KAPI

Dil, tarihsel süreç içerisinde değişerek gelişen bir organizmadır. Dil bir toplumun dünü, bugünü ve yarını arasında köprüyü sağlayan bir yapı olması sebebiyle dili var eden unsurların başında gelen kelimelerin ayrı bir hikâyesi vardır. Bu hikâyelerden hareketle bir dil içerisindeki bazı kelimeler bir takım mitler veya olaylar sonucunda anlam değişimine uğramıştır.

Demirkapı kelimesi görüldüğü üzere demir ve kapı kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkan yeni bir kavramdır. Bu kavram Türk tarihinin başlangıcından günümüze kadar süregelen tarihsel akışta birçok olayın merkezinde bulunmuştur. Türk dili içerisinde bu olay özelinde söz konusu kavramı diğer kavramlardan ayırarak ortaya yeni bir yapı çıkmıştır.

Türk Dil Kurumu tarafından “bir yere girip çıkarken geçilen ve açılıp kapanma düzeni olan duvar veya bölme açıklığı” olarak tanımlanan kapı²¹; çadırın veya evin sınırını belirler. Çadır veya evi ele aldığımızda söz konusu yapıların sınırı kapılardır ve Türklerin konumuz olan yapılara isim vermede bu tanımlamadan yararlanmış olabileceği bir gerçektir. Demirkapıların konuları bu tezi destekler niteliktedir. Kapının sınır belirlemede kullanılması geleneği Türkler için yeni bir imgeyi doğurmuştur.

Türk dilinin ilk sözlüğü olarak kabul gören ve Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan Divan-ı Lügati't Türk'te kapı kelimesi “kapug” şeklinde geçmektedir. Kapı kelimesinin şekli hem Divan-ı Lügati't Türk'te hem de Orhun Abidelerinde aynıdır. Bununla birlikte Divanda kapı kelimesiyle ilgili de birçok kelime geçmektedir.²²

²¹ *Türkçe Sözlük*, (Haz. Nevzat Gözaydın, İsmail Parlatır, Hamza Zülfikar vd.), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1998, s. 1196.

²² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati 't-Türk*, (Çev. Serap T. Yurteser), Kocabalı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 399.

Türkler, “Kapı” kelimesine tarih boyunca kutsallık atfetmişlerdir. Bu durumun tarihsel kökeni Ergenekon destanına kadar uzanmaktadır. Bahaeddin Ögel Türk Mitolojisi kitabında Ergenekon’dan çıkışı şu şekilde anlatmaktadır: “*Bu dağların arasında sıkışarak çoğalmağa başlayan halklar, artık bu dağ ve ormanlıklar içinde yaşayamaz hale gelmişlerdi. Çünkü buralar, onlara çok dar geliyordu. Yaşamak da, artık çok güçleşmişti. Dağlar arasındaki tek geçitten geçmek de yine çok zor idi. Hepsi bir araya gelip, bu dar geçitten nasıl geçeceklerini düşündüler ve kurtuluş için bir yol aradılar. Hemen bu geçitte bir demir madeni vardı. Bu madeni işletir ve onları eriterek, daima demir çıkarırlardı. Başka bir yol bulamayınca, bu Demir kapıyı eritip, oradan çıkmağa karar verdiler. Hepsi bir araya gelip, ormandan odunlar topladılar ve eşeklerle, yük yük kömürler getirdiler. Ayrıca da körükler yaptılar. Bu körükleri yapmak için de, yetmiş 6 baş at ve okuz kestiler. Bunların derilerini soyup sepilediler. Topladıkları dağ gibi odun ve kömürleri geçidin önüne yığdılar. Körükleri öyle dizdiler ki, ateş yanıp da körükler liflenmeğe başlayınca, dağ hemen eriyip, delinecekti. En sonunda, ateşler yandı, körükler işledi ve geçit de eriyip parçalandı. Bu sırada, pek çok da demir elde edilmişti. Tabii olarak yol da açılınca, içeride hapsolan halkın hepsi, dışarıya kolaylıkla çıkabildiler. Bu suretle bozkırlara yayılıp, her biri bir yerde yerleştiler.*”²³

Ergenekon destanı içerisindeki bu alıntı Türklerin ilk Demirkapı’sının neresi olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Buna göre ilk Demirkapı onların ufkundaki bir sıçrama tahtasıdır. Bu sebeptendir ki Türkler, Demirkapıların stratejik öneminden dolayı bu bölgelere kendi mitlerinden adlandırma yapmışlardır. Ergenekon destanındaki kapıdan çıkma anlatısı ile hem Semerkant Demirkapı’sı hem de Hazar Demirkapı’sından çıkma Türkler için benzer nitelik taşır.²⁴ Destanda Türklerin demir dağı eritip çıktıkları kapı onlara yeni bölgelere geçişi ve yeni egemenlik alanlarının ortaya çıkmasını anlatmaktadır.

Türkler Demirkapı olarak adlandırdıkları bu bölgeleri istedikleri zaman kullanarak girip, çıkmışlar ve geçtikleri geçitlerin ardında beylikler, hanlıklar,

²³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara , ss. 62-63.

²⁴ <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1575> (27.08.2023).

kağanlıklar, imparatorluklar kurmuşlardır. Geçitlerden geçenler bölge sakinlerini ileri sürerek demografik bir hareketliliğe neden olmuşlardır.²⁵

Türkler açısından kapıya yüklenen anlamlar içerisindeki diğer bir önemli nokta şüphesiz İslamiyet Öncesi dönemde çadırların kapısının doğuya bakmasıdır. Konar-göçer yaşam süren Türk kavimleri, hareketleri sırasında yerleştikleri bölgelere kurdukları çadırlarının kapısının doğuya bakmasına her zaman önem göstermişlerdir. Bu geleneğin sebebi incelendiğinde çadırların kapılarının doğuya çevrilmesinin temel nedeninin güneşin doğudan doğması olarak kabul edilmiştir.²⁶ Çin resmi hanedan kayıtlarında geçen bilgilere baktığımızda Ch'an-yü'lerin belirli zamanlarda güneşi selamladıklarını görmekteyiz.²⁷

Kapıya dini açıdan yüklenen anlamlar içerisinde değişen dinlere rağmen değişmeyen kapı motifinin varlığıdır. Göğün kapısı tamlaması hem ilerde anlatacağımız şekilde bir sınırı belirlerken hem de kapı özelinde bir kutsallık atfetmektedir. Eski Türk inancında Kutup yıldızının hareketsizliği her yıldız ve gezegenin onun etrafında hareket etmesi; İslamiyet öncesi Türklerde kutup yıldızının Tanrı ile insanlar arasındaki kapı olarak kabul görülmesi ile sonuçlanmıştır. Aynı şekilde mağaralar eski Türk inancında yeraltı dünyasına açılan geçitler olarak kabul edilmiş ve mağaralar, yeraltı kapısı olarak adlandırılmıştır. Hem Kutup Yıldızı hem de mağaraların farklı evrenlerin sınırı olarak kabul edilmesi ve bu evrenler arasındaki geçitlerin ve sınırların kapı kavramıyla ifade edilmesi bizlere Türkler için kapı kavramının sınırlar ile özleştğini göstermektedir.²⁸ Buradan hareketle kaynaklarda geçen bilgiler ışığında Demirkapıların coğrafi konumlarının gösterdiği üzere bu iki önemli bilgi arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Kısacası Türk mitlerinde sınırı ifade etmede kullanılan kapı aynı zamanda siyasi sınırları ifade etmede de kullanılmıştır. Bunun yanında Ortaçağ yazınında eserlerin bölümlere ayrılmasında veya

²⁵Dursun Yıldırım, "Ergenekon Destanı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 542-543.

²⁶Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, ss. 55,440;Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", (Çev. Eyüp Sarıtaş), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sa. IV, İzmir, s. 387; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, ss. 6,48;Uno Harva, *Altay Panteonu*, (Çev. Ömer Suveren), Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2015, ss. 37; Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, (Çev. A. Temir, N. Uğurlu, T. Andaç), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, ss. 192.

²⁷Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Hsiung-nu(Hun) Monografisi*, TTK. Yay., Ankara 2015, s. 8; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kayıtları (Shi Ji) Göre Hunlar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 68.

²⁸Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1995, s. 170.

bölümlenmesinde bab kelimesinden yararlanılmıştır. Eserlerin bölümleri arasındaki sınırların belirlenmesinde bablar kullanılmış, bir bölümün sonunu ve diğer bölümün başlangıcını belirleyen bablar olmuştur. ²⁹

Eski Türk inancı içerisinde gerçekleştirilen törenler arasında cenaze töreninin kapı ile bağlantılı bir noktası bulunmaktadır. Türk inancı içerisinde en fazla bilinen törenlerden olan cenaze töreni esnasında kapı önünde bazı ritüeller gerçekleştirilirdi. Bunlardan en önemlileri cenazenin bulunduğu otağın kapısı önünde saygı ritüeli olarak gelenlerin yüzlerini bıçaklar ile kesmeleri yer almaktadır. Ayrıca kapı önünde bunun dışında gelenlerin saçlarını da kazıdıklarını bilmekteyiz. ³⁰

Eski Türk inancı içerisinde daha doğrusu Türk mitolojisi içerisinde Kapı tanrısının olduğunu bilmekteyiz. Kapıyla ilgili inanç ve geleneklerin oluşması bakımından en temel etkenin bununla alakalı olduğu düşünülebilir. Özellikle Erlik Han'ın oğullarının kapı bekçiliği görevinde bulunması ile Türk teşkilat tarihinde yer alan eşikçi-kapıkulu gibi askeri teşkilatlar arasında bir bağ olduğu aşikârdır. ³¹ Bunlarla birlikte Eski Türklerde ve yakın tarihimizde metafizik içerisinde yapılan büyülerin etkin olabilmesi için büyüğü kapı üzerine konulması gerekliliğinin şart koşulması ile kapı ile büyü arasında da bir bağ kurulmuştur. ³²

Türklerin İslamiyet'e girişleri ile yaşantılarında birçok şey değişmişken kapı imgesi önemini korumaya devam etmiştir. İslam dinin kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim'in birden fazla yerinde kapı ifadesi geçmektedir. Bunların başında ise cennet, cehennem kapıları yer almaktadır. Hicr suresi 43-44. ayetlerinde cehennem kapıları "*Şüphesiz cehennem, onların hepsinin buluşacağı yerdir, Onun yedi kapısı vardır ve her kapıya onlardan bir grup ayrılmıştır.*"³³ Sad suresi 49-50. Ayetlerinde ise cennet kapıları "*Bu bir öğüttür. Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için elbette güzel bir dönüş yeri, kapıları kendilerine açılmış olarak Adn cennetleri vardır.*"³⁴ Türkler için kapının

²⁹ Ali Albayrak, "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı: 26, Temmuz-Aralık 2016, ss. 58-76.

³⁰ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, ss. 103-104; Yıldız Kocasavaş, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 67; Radloff, *a.g.e.*, s. 168.

³¹ İnan, *a.g.e.*, s. 73.

³² İnan, *a.g.e.*, ss. 210,223.

³³ *Kur'an-ı Kerim*, (Haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2011, s. 283.

³⁴ *Kur'an-ı Kerim*, s. 505.

kutsallığı anlamında din değiştirmeye birlikte değişen bir durumun olmadığını göstermektedir.

A'raf suresi 40. ayette *“Ayetlerimizi yalanlayanlar ve o ayetlere uymayı kibirlerine yediremeyenler var ya, onlara göklerin kapıları açılmaz. Onlar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete de giremezler! Biz suçluları işte böyle cezalandırırız.”*³⁵ geçen göklerin kapısı ifadesi Türklerin eski dini yaşantısında da var olan bir kavramdır. Yine Hicr suresinin 14-15. ayetlerinde *“Onlara gökten bir kapı açsak da oradan yukarı çıkmaya koyulsalar, yine “Gözlerimiz döndürüldü, biz herhâlde büyülenmiş bir toplumuz” derlerdi.”* İslamiyet'ten önceki Türk dini ile benzer nitelikte göğün kapısı ifadesi geçmektedir. Göğün kapısı bakımından Kur'an'da geçen diğer bir örnek Kamer Suresi 11. Ayetin tercümesi şu şekildedir; *“Biz de göğün kapılarını dökülürcesine yağın bir yağmurla açtık.”*³⁶ Bununla birlikte benzer bir diğer örnek Nebe suresi 19. Ayette geçmektedir.³⁷

Hadid suresi 13. Ayetinde yaradan şöyle der; *“Münafik erkeklerle münafik kadınların, iman edenlere, “Bize bakın ki sizin ışığınızdan biz de aydınlanalım” diyecekleri gün kendilerine, “Arkanıza (dünyaya) dönün de bir ışık arayın” denilecektir. Derken aralarına kapısı olan bir sur çekilir. Bunun iç tarafında rahmet, onlar (münafıklar) tarafındaki dış cihetinde ise azap vardır.”*³⁸ Buradan hareketle kapının iki grup veya yer arasındaki sınır olarak belirtildiği görülür.

Zümer suresi 71, 72 ve 73. Ayetlerde *“İnkâr edenler grup grup cehenneme sevk edilirler. Cehenneme vardıklarında oranın kapıları açılır ve cehennem bekçileri onlara şöyle derler: “Size içinizden, Rabbinizin âyetlerini size okuyan ve bu gününüze kavuşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi?” Onlar da, “Evet geldi” derler. Fakat inkârcılar hakkında azap sözü gerçekleşmiştir. Onlara şöyle denir: “İçinde ebedî kalmak üzere cehennem kapılarından girin. Büyüklük taslayanların kalacağı yer ne kötüdür!” Rablerine karşı gelmekten sakınanlar da grup grup cennete sevk edilirler. Cennete vardıklarında oranın kapıları açılır ve cennet bekçileri onlara şöyle der: “Size selâm olsun! Tertemiz oldunuz. Haydi, ebedî kalmak üzere buraya*

³⁵ Kur'an-ı Kerim, s. 169.

³⁶ Kur'an-ı Kerim, s. 591.

³⁷ Kur'an-ı Kerim, s. 666.

³⁸ Kur'an-ı Kerim, ss. 56-57.

girin.”³⁹ Bu ayette kapının kullanılma amacı bakımından Sasanilerin Türkleri kendilerinden ayırmak için çektikleri bir set Demirkapılar ile ortak bir anlam içermektedir.

Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetlerin büyük bir kısmında kapının bir sınırı ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Bununla birlikte Orhun Abidelerinde geçen ve Demirkapı'nın Türkler için bir sınırı ifade eden bir yapı olduğu bahsedilir. Böylece iki kaynağın verdiği bilgiler karşılaştırıldığında ikisinin de bahsettiği kapılar sınır bölgesindeki kapılar olduğu görülmektedir.

Kapı askeri bir terim olarak da Türk tarihi içinde yer almıştır. Türk tarihinin yakın dönemlerinde özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde “kapı” terimi askeri ve siyasi olarak çok yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kapı dinildiğinde Osmanlılarda akla hemen hükümet gelir, bunun sebebi ise eskiden devlet işlerinin saray kapılarında yapılıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Devlet işlerinin görüldüğü bu mekânları korumakla görevli askerlerin tümüne ise çatı adı olarak kapıkulu denilmiştir. Bu adlandırmanın yapılmasına gerekçe olarak ise askerlerin Osmanlı hükümdarlarının oturdukları yerlerde bulunmasından kaynaklandığı söylenmektedir.⁴⁰

Padişahın hizmetinde bulunan bütün kimselere de yine aynı yerden hareketle kapı halkı denilmiştir. Kapı halkı içinde Enderun halkı, dergâh-ı âlî kethüdâsı, ağalar, kapıcılar (bevvâbîn), çadır mehterleri, âlem mehterleri, kilerciler, aşçılar, zevvâkîn, çavuşlar, ekmekçiler, terziler, saraçlar, ahır halkı, cebeciler, deveciler, divan kâtibi, hazinedar, cebecibaşı gibi memurlar yer almaktadır.⁴¹

Osmanlı İmparatorluğunun askeri teşkilatının bel kemiğini oluşturan Yeniçeri ocağına geçen Acemi oğlanları, bu rütbe atlayışını belirtmek için kapıya çıkma tabiri kullanılırdı. Bununla birlikte saray hizmetinde bulunanların dış bir hizmete çıkışı için de kapıya çıkma tabiri kullanılırdı. Bu örnekten hareketle kapı Osmanlı devletinde makam geçişlerini belirtmek için kullanılan bir tabir olarak da karşımıza çıkmaktadır.

42

³⁹ *Kur'an-ı Kerim*, ss. 515-516.

⁴⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1993, s. 173.

⁴¹ Mehmet İpşirli, “Kapı Halkı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını C. 24, İstanbul 2001, s. 344.

⁴² Pakalın, *a.g.e.*, s. 176.

Türk tarihinde kapı teriminin askeri olarak kullanılan örneklerine en fazla Osmanlı tarihi içerisinde görülmektedir. Fakat Osmanlıların geride bıraktıkları yazılı eserlerin bizlere aktardığı bu bilgi şüphesiz kapı kavramının bir geçmişi olduğunu göstermektedir. Türk devletlerinde kullanılan askeri terimler öncüllerinden ardıllarına devredilen birer miras olarak süre gelmiştir. Orta Asya'dan Avrupa içlerine ilerletilen hâkimiyet alanları içerisinde görev yapan askerlerin unvanları değişse dahi eskinin izlerini taşımaya devam etmiştir. ⁴³Bunların başında şüphesiz kapıcılar gelmektedir, zira çadırlardan yönetilen devletlerin her zaman eşikçileri olmuştur. Devletin çadırdan yönetildiği dönemde Türk hakanlarının kapısını eşikçiler beklemiştir. Onların görevi devlet işlerini düzene koymaktır. Eşikçilerin zamanla kapıcı başına evirildiği görülmektedir. Kapıcı başıyla ilgili Kutadgu Bilig'de :

“Kapıcı-başı olan insan çok sadık olmalı ve bu hizmeti canla-başla benimsemiş bulunmalıdır. O karanlık geceyi hizmet kapısında ağartmalı ve parlak güneşi de aynı kapıda batırmalıdır. Hizmet ederken, usul ve erkânı bilmeli; tabiatı, bütün tavır ve hareketi mülayim olmalıdır. Tuzu-ekmeği bol ve kendisi çok cömert olmalı; gümüş ve altın vererek, etrafına çok insan toplamalıdır. Gece olunca, daha yatmadan, saray nöbetçilerini lüzumlu yerlere dikmelidir. Nereden geldiği belli olmayan yat ve yabancı varsa, onları soruşturmalı ve aralarında en gözü açık olanları hizmete almalıdır. Saray kapısını gözü önünde kapatıp çıkınca, o günün bütün hizmeti tamamlanmış olur. Sabahleyin kalkınca, kapıdaki vazifesinin başına geçmeli; sabah akşam nöbetçileri yerinde tutmalıdır. Kapıdan yemek çıkarken, tepsilere nezaretle bunun, beyin şanına layık bir şekilde, her kese dağıtılmasına dikkat etmelidir. İçte ve dışta hiç kimseyi açığa bırakmamak için, kaç kap yemek dağıtmak lazım geldiğini bilmelidir.”⁴⁴ Bu alıntıdan hareketle kapıcı başının devletin sacayaklarından biri olduğu görülmektedir. Kaşgarlı Mahmut Divan-ı Lügat'it Türk isimli eşsiz yapıtında ise kapıcının karşılığı olarak hacibi işaret etmektedir. ⁴⁵

Yusuf Has Hacıp, kitabından bunları anlattıktan sonra *“Beylerin şöhretini iki şey büyütür: eşiğinde - tuğu ve baş-köşesinde - sofrası. Şu iki şey de kapının süsüdür; bunlar beyin adını büyütür ve saadete yol açar. Bunlardan biri - hür insan olan ulu*

⁴³ Ögel, a.g.e. 7., s. 393.

⁴⁴ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşid R. Arat), Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1959, ss. 188-189.

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, a.g.e., s. 544.

*hacib, biri de - işinin ehli olan bir kapıcı-başıdır. Bu iki kimse ile kapı tanzim edilir ve beyin adı büyüklükle her tarafa yayılır.*⁴⁶ Der. Burada kapı tanzim edilir sözü ile devlet işlerinin düzenlenmesi vurgusu yapılır. Yine bu örnekte de devlet ve devletin en üst düzey yöneticileri kapı kavramı ile nitelendirilerek aktarılır.⁴⁷ “*Kapıyı bekleyen ve beyinin ekmeğini yiyip, işini gören insan böyle olmalıdır.*” Aynı şekilde burada da kapıyı bekleyen derken kapı ile sarayı-devleti-hükümdarı aynı görmektedir.

Türklerde kapı ile devlet özdeşleşmiş iki kavram olarak görülmektedir. Değişen coğrafyaların, geleneklerin ve dinlerin getirdiği yenilik veya değişimlere rağmen değişmeyen kavramlar içerisinde yer alır. Türklerde kapı devleti sembolize eden bir simge olarak kullanıla gelmiştir. Kapının Türk devletinin, hakanının kilidi ve temeli olduğunu söyleyen tarihçilerimiz de vardır.⁴⁸

Ortaçağ Türk devletlerinin saray memuriyetleri içerisinde haciblik makamının devlet işleyişinde önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir. Hacib sözlükte araya girmek, birinin bir yere girmesini engellemek manasına gelen hacb mastarından türetilmiş Arapça bir sözcüktür. Birinin bir yere girmesini önlemek anlamı hacibin derban-kapıcılık görevini izah eden en bariz ifadedir. Araştırmacılar İngilizceye çeviri yaparken hacibi tarif etmek için anlam karşılığı olarak “doorkeeper” terimini kullanmışlardır. Türk devletleri içerisinde saray memuriyetleri içerisinde vezirden sonra gelen haciblik makamı devlet içerisinde yükselbilecek en üst makamlar arasında yer alırdı. Haciblerin görevi saray protokolünün düzenlenmesini sağlamaktır.⁴⁹ Türk devletleri içerisinde hacib için örnek verilecek olursa Sultan Tuğrul’un veziri Amidülmülk Kündüri gösterilebilir. Kündüri vezir olmadan evvel Selçuklularda Hacib-i bab görevini üstlendiği ve ardından terfiler ederek vezirliğe ulaştığı bilinmektedir.⁵⁰

⁴⁶ Yusuf Has Hacip, *a.g.e.*, s. 190.

⁴⁷ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 7*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2000, s. 346.

⁴⁸ Ögel, *a.g.e.* 7., s. 129.

⁴⁹ Aydın Taneri, “Hacib”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, TDV. Yay., İstanbul 1996, s. 508; Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, TTK. Yay., Ankara 2000, s. 75; M. Fuad Köprülü, “Hacib”, *M.E.B. İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987, s. 30; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Taşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2002, s. 130; Meryem Gürbüz, *Harizmşahlar (Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür)*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2014, s. 131.

⁵⁰ Ahmed bin Mahmud, *Selçuk-name I*, (Haz. Erdoğan Merçil), Kervan Kitapçılık, İstanbul 1977, ss. 51-52.

İslamiyet'ten sonra ortaya çıkan kapı açmak tabiri ile İslamiyet'ten önce farklılık arz eder, ama özündeki anlamın ortak olduğu görülmektedir. İslamiyet'ten önce Türkler çadırlarının kapılarını açtıkları özel dönemler vardır. Bu dönemler bahar ve yazın başlangıç dönemleridir ki yeni gelen mevsimleri kucaklamayı, karşılamayı yani yeni bir mevsime hoş geldin demeyi ifade eder.⁵¹ Türk tarihi içerisinde gerçekleşen büyük olayları ifade etmek içinde aynı ifade kullanılmıştır. Bunlardan en bilineni ise Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Doğu Roma İmparatoru Roman Diyojen ile 1071 yılında yaptığı Malazgirt Meydan Muharebesi sonucu olarak "Anadolu'nun kapılarının Türklere açan savaş" anılmasıdır.⁵² Bu tabir Türkler için Anadolu'da yeni bir dönemin başlayacağını ifade etmenin yanında Türkler için aynen demir dağdan çıkış ile benzer nitelikte büyük olayların başlangıcını temsil eder. Buna benzer diğer bir tarihi ifade kapılara dayanma ifadesidir, daha çok Viyana ile özleşmiştir. Bununla birlikte kimi tarihçilere göre Demirkapı kızıl elmanın kilidi konumundadır. Buna göre kızıl elmaya ulaşmak için geçilmesi gereken stratejik bir noktadır.⁵³

Kızılelma ile kapının kullanılması arasında derin bir bağlantı vardır. Türk tarihinde kapı açma tabiri ile kapının kızıl elmayla olan bağlantısı arasında da bir ilişki vardır. Kızılelma yolunda savaşan Türkler için aşılması gereken engeller arasında Derbentler veya Demirkapılar bulunmaktadır. Türk tarihi içerisinde gerçekleşen büyük olayları anlatırken kullanılan kapıların açılması tabiri içerisinde Demirkapıların Kızılelma'yı fethetmek için öncelikle ele geçirilmesi gerekli bölgeler olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴

Tüm bu örneklerden sonra görülüyor ki Türkler için kapıya yüklenen anlam her zaman farklı olmuştur. Kapı Türkler için kutsal kabul edilmiş, gerek dini gerek siyasi birçok yerde kullanılmıştır. Hem İslam öncesi dönemde hem de sonrasında kapının kullanımına bakıldığında ise daha çok bir sınırı ifade etmek için seçilmiş bir kelime olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁵¹ Ögel, *a.g.e.* 7., s. 391.

⁵² İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2010, s. 97.; İbrahim Atalay, "Türk Dünyasının Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 321

⁵³ Pertev Naili Boratav, *Türk Mitolojisi*, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2012, s. 88.

⁵⁴ Orhan Şaik Gökyay, "Kızılelma", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, Ankara 2002, ss. 559-560.

1.2. DEMİR

Dünya tarihinde madencilik ilk insanların hayatlarını kolaylaştırmak adına yakın çevrelerinde buldukları, kolay şekil alabilen maddelere şekil vererek başlamıştır. İlkçağda insanlar çevrelerinde kolaylıkla şekillenebilen ağaç dalları, toprak ve taş gibi maddeleri şekillendirerek araç-gereç yapmışlardır. İnsanlığın gelişimine bağlı olarak söz konusu şekillendirme işleminde de gelişmeler kaçınılmaz olmuştur. Yeni maddelerin bulunması ve yeni dövme veya döküm tekniklerinin keşfi ile bakır, altın gibi madenler yüksek ısılarla eritilerek şekillendirilmiş, bu şekillendirme sonucunda madenler süs eşyaları, savunma aletlerine dönüştürülmüştür.⁵⁵

Dünya tarihinde demiri ilk işleyen insanlar madenleri toprak altından çıkarmamışlardır, onlar gökten düşen meteorları işleyerek demire ulaşmışlardır. Bu durum ise demire göksel bir kutsallık atfetmekte kullanılmıştır. Bozkır kültürünün temeli at ve demire dayanmaktadır. Demirin gücü Türklere diğer milletler üzerinde siyasi hâkimiyet kurmasında büyük rol oynamıştır.⁵⁶

Türklerin demir ve demircilikle ilişkileri en eski destanlarına kadar uzanmaktadır. Demir, eski Türk yaşantısı ve mitlerinde yer alması hem maddi olarak hem de manevi olarak onu diğer metallere veya madenlerden ayrı bir yere taşımıştır. Demirin kutsal bir madde olarak kabulü, demiri işleyen demirciyi de toplum nezdinde yüksek bir konuma taşımıştır.⁵⁷

Türklerin en eski sözlüğü olarak kabul edilen Kutadgu Bilig adlı eserde demir, “temür” biçiminde ifade edilmektedir.⁵⁸ Demiri yani “temür” işleyen kişi olan demirci ise “temürçi” biçiminde ifade edilmiştir.⁵⁹ Temürün açıklamasında ise demirle ilgili

⁵⁵ Ünsal Yalçın, “Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bakış”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Sa. 9, Ocak 2016, s. 6.

⁵⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 35; Engin Güngör, “Bozkır Türk Kültüründe Mitolojik Demir ve Kutsal Efendileri (Demirciler)”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/II, Aralık 2021, s. 236; Mircea Eliade, *Demirciler ve Simyacılar*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), Kabalcı Yay., İstanbul 2000, ss. 23-24.

⁵⁷ Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*, (Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2008, s. 295; Eliade, *a.g.e.*, s. 87; Fidan Uğur Çerikan, “Türk Kültüründe Demir”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli 2014, ss. 395-396.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugati't-Türk*, (Çev. Serap Tuğba Yurteser), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 550.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 150.

birden fazla atasözü aktarılmıştır. Bunlar; “*kök temür kerü turmâs*”, “*kök kirsün qızıl çıqsün*”. İlk atasözünde kılıcın zarar vermeden hareketinin bitmeyeceği, ikincisinde ise bir anlaşmanın bozulması durumunda Türklerce kutsal olarak kabul görülen demir kılıçla bozulan anlaşmanın intikamının alınacağı vurgulanmıştır. Divan-ı Lügati’t-Türk’te demirle ilişkisi olan kelimeler içerisinde “temürgen” ok temreni, “temürlük” demir eritilen yer⁶⁰, “ütüg” kırışık kumaşları düzleştiren demir alet⁶¹, “temür arqı” demir artığı⁶², “basu” demir sopa, “bazgan” demirci çekici⁶³, “bagursı” demir saban⁶⁴, “çij” demir çivi⁶⁵, “kesgük” demir tasma, “kesme” demirden yapılmış temren⁶⁶, “közegü” ateşi karıştırmada kullanılan demir çubuk⁶⁷, “sibek” değirmen taşının demir mili⁶⁸ yer almaktadır. Bunların dışında demirden yapılmış veya demir ilişkili farklı kelimeler ifade edilmektedir. Tüm bu kelimelerden hareketle Türklerde demir madenciliğinin ne denli gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Köktürk Kitabelerinin Kül Tigin Yazıtında birçok yerde “Demir Kapı” geçmektedir. Bu kısımlar şöyledir: abidenin güney yüzünde “*Doğuda Şantung Ovası’na kadar ordu sevk ettim, denize az kala durdum; güneyde Dokuz Ersin’e kadar ordu sevk ettim, Tibet’e az kala durdum; batıda İnci (Sır Derya) Irmağı’nı geçerek Demir Kapı’ya kadar ordu sevk ettim.*”⁶⁹, abidenin doğu yüzünde “*Bumin Kağan tahta oturmuş. Ordular sevk ederek dört bucaktaki halkları hep almış, hep kendine bağımlı kılmışlar. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüşler. Doğuda Kingan Dağları’na kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar halklarını yerleştirmişler.*”⁷⁰, abidenin doğu yüzünde bir başka yerde “*Türk beyleri ve halkı itaatkâr olmadığı için, Çin halkı hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için Türk halkı kurduğu devletini elden çıkarıvermiş. Türk beyleri Türk unvanlarını bırakmış, Çin halkına tabi olmuş. Elli yıl hizmet etmişler. Doğuda gün doğusunda Bükli hakanına kadar sefer etmişler, batıda Demir Kapıya kadar sefer etmişler.*”⁷¹

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 550.

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 642.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 150.

⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, ss. 175-178.

⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 195.

⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 237.

⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, ss. 308-309.

⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 329.

⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 494.

⁶⁹ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, TTK Yay., Ankara 1988, s. 5.

⁷⁰ Tekin, *a.g.e.*, s. 8.

⁷¹ Tekin, *a.g.e.*, s. 11.

Bilge Kağan Yazıtında da birçok kez “Demir Kapı” ifadesi geçmektedir. Bu bölümler Kül Tigin Yazıtında yer alan ifadelerle veya anlatılarla benzerlik göstermektedir. Örneğin, “*ileride Şantung Ovası ’na kadar sevk ettim, denize az kala durdum; geride Demir Kapı ’ya kadar sevk ettim.*”⁷² ifadesi Demir Kapı’nın ülkenin sınırını teşkil eden bir yapı olduğunu göstermektedir. Yazıtta “Demir Kapı” ile ilgili bir başka deyiş ise şu şekilde taşlara oyulmuştur: “*Babam hakan vefat ettiğinde ben sekiz yaşında kaldım. O zamanki töreye göre amcam Hakan oturdu. Amcam hakan ile doğuda Sarı Irmak ve Şantung Ovası ’na kadar sefer ettik, batıda Demir Kapı ’ya kadar sevk ettik.*”⁷³

Tonyukuk Yazıtı’nda da birden fazla yerde Demir Kapı’dan bahsedilmektedir. Tonyukuk Yazıtında, “*Sefere çıkan Türkler, İnci Irmağı’nı geçerek „Tanrı oğlu” denilen benekli-karla kaplı ek dağına aşarak Demir Kapı’ya kadar vardık. Oradan ordumuzu geri döndürdük.*”⁷⁴ biçimindeki ifadeler rastlanmaktadır. Demir Kapı’nın yazıtta tekrarlandığı ikinci kısım ise şu şekildedir: “*Türk halkının Demir Kapı’ya, „Tanrı Oğlu” denilen dağlara kadar varlığı hiç yok imiş. O topraklara ben Bilge Tonyukuk götürdüğüm için sarı altınları, beyaz gümüşleri, kızları kadınları, hörgüçlü develeri ve ipekli kumaşları fazlasıyla getirdiler.*”⁷⁵

Demir ve Demircilik Türk mitolojisinin en önemli motiflerinden birisi olmuştur. Eski Türk dini içerisinde demircilerin şaman olarak kabul edildiği de görülmüştür. Bunda diğer bir etken olarak ilk demircinin Tengri tarafından yeryüzüne gönderildiği inancı etkindir. Yakutlar demircileri ak ve kara olmak üzere ikiye ayırırlar, bunda evvelce aktardığımız demircinin şaman olarak kabul edilmesinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. ⁷⁶Şaman ve demircinin ortak özelliği olarak hastalıkları iyileştirme ve ölü ruhlarla irtibat kurmaları gösterilir. Her iki kimsenin bu işlemleri yapması demirin kutsallığı ile ilişkilidir. Şamanların kullandıkları ve manyak olarak adlandırılan kılık kıyafet içerisinde demirden eşyalarda bulunmaktadır. Şamanın elbisesinin bir parçası olan demir parçalar demir çağının bir kalıntısı olmasının yanında törenlerde ruhları ve hayvanları da temsil ettiğine inanılmıştır.

⁷² Tekin, *a.g.e.*, s. 29.

⁷³ Tekin, *a.g.e.*, s. 43.

⁷⁴ Talat Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, Simurg Yay., Ankara 1994, s. 18.

⁷⁵ Tekin, *a.g.e.*, 1994, s. 19.

⁷⁶ Julian Baldick, *Hayvan ve Şaman*, (Çev. Nevin Şahin), Hil Yayın, İstanbul 2011, s. 95; Eliade, *a.g.e.*, s. 86.

Özellikle plakaların üstündeki işaretlerin eski bir şamanı ifade ettiği zaman madde manen daha fazla önem kazanır. Bu plakaların yanında şaman elbisesinin bir diğer önemli parçası demir çingiraklardır ve şamanın bir diğer ekipmanı olan değneğine de bu çingiraklar ile demir parçaları asılır. Bu demir parçaların çıkardıkları sesler şaman aynının bir parçasıdır. Şaman elbisesinde Güneş ve Ay'ı temsilen birden fazla büyük demir halka yer almaktadır.⁷⁷ Şamanın aletleri içerisinde ayinlerde en fazla kullanılan kam davullarıdır, bu davulun özellikleri konumuzla yakından alakalıdır. Kam davulunun parçaları içinde davulun arka kısmında yer alan şamanın davulu tutmada kullandığı kısım demirden yapılmaktaydı. Ayrıca şamanın elbisesinde yer alan demir plakalar ve çingiraklar aynı şekilde kam veya şaman davulunun çevresine de yerleştirilmiştir.⁷⁸ Eski Türk dininde yer alan ağaç kültüründe ağaçlara bağlanan bez parçalarının yanında demir parçalarının da olduğu bilinmektedir.⁷⁹

Türkler, siyasal olarak yaptıkları antlaşmaları tören halinde gerçekleştirmişlerdir. Bu törenlerde de antlarını pekiştirmek için kutsal kabul ettikleri birtakım unsurlar üzerine yemin etmiş ya da bu kutsal olarak kabul görülen unsurları yeminlerinde kullanmışlardır. Bu törenlerde demirden yapılmış kılıç, hançer, ok gibi savaş aletleri kullanılmaktadır.⁸⁰ Demirle ant içme Kutadgu Bilig'de geçen kelimelerin arasında örneğini vermiştik, bununla birlikte Kırgız, Kıpçak Türklerinin de demir kılıçla ant içtiklerini biliyoruz.⁸¹ Hunlar döneminde Çin ile yapılan bir antlaşmada Hun Ch'an-yü'sü beyaz at kurban etmiş, ardından kurban ettiği atın kanı ile şarabı kutsallık atfettikleri *Ching-lu* kılıcı ile karıştırmış ve birlikte kan andı içmişlerdir. Bu ritüel Türklerin ant içme törenidir.⁸²

Türk inancı içerisinde en fazla bilinen törenlerden olan cenaze töreni esnasında kapı önünde bazı ritüeller gerçekleştirilirdi. Bunlardan en önemlileri cenazenin bulunduğu otağın kapısı önünde saygı ritüeli olarak gelenlerin yüzlerini bıçaklar ile kesmeleri yer almaktadır. Ayrıca kapı önünde bunun dışında gelenlerin saçlarını da

⁷⁷ Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 92; Wilhelm Radlof, *Sibirya'dan Seçmeler*, (Çev. Ahmet Temir), Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s. 234.

⁷⁸ İnan, *a.g.e.*, s. 93; Radloff, *a.g.e.*, s. 92; Radlof, *a.g.e.*, 1976, ss. 234-235; Mircae Eliade, *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), İmge Kitapevi Yay., İstanbul 1999, s. 203.

⁷⁹ Baldick *a.g.e.*, s. 82

⁸⁰ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 376.

⁸¹ Göksu, *a.g.e.*, s. 397.

⁸² Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, ss.126-127; Abdülkadir İnan, "Türklerde Demircilik Sanatı: Tarihte ve Folklerde", *Makaleler ve İncelemeler Cilt II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 285.

kazıdıklarını bilmekteyiz. ⁸³ Bu ritüelin en güzel örneğini İstemi Yabgu öldüğünde iktidara geçen ve hâlâ kendisinden önce Batı Göktürklerinin lideri olan babasının yasını tutmakta olan oğlu Türkşad, huzuruna gelen Bizans elçisi Valentinus'u cenaze törenlerine katılmaya davet edilmesi, elçi ve elçilik heyetindeki diğer üyelerinde aynı şekilde Türkler gibi yüzlerini kesmelerini ve törene katılmalarının istenmesidir. ⁸⁴

Tarih boyunca dünya hâkimiyeti mücadelesi veren Türklerin bu davayı gerçeğe dönüştürmek için kullandıkları en önemli araçlardan bir tanesi silah olmuştur. Türkler, benzersiz güç ve güzelliğe sahip silahlar yaratarak demircilik ve silah yapımında ustalık gösterdiler. Bu bakımdan bazı Türk silahları, salt silah niteliğini aşan birer sanat eseri olarak değerlendirilmektedir. ⁸⁵

Atlı bozkır kültürüne mensup olan Türkler, kendi dövüş yöntemlerini geliştirdiler. Bu yöntemin ana silahı ok ve yaydır. Savaşta atlarının hızından ve çevikliğinden yararlanan Türkler, savaşın ilk safhasında uzun menzilli oklarla düşmanlarını bitkin düşürdü. ⁸⁶ Çin almanaklarına göre Türkler küçük yaşlarda farklı hayvanlara ok atmaya başlarlar. ⁸⁷ Türk okçularının at üzerinden her bir tarafa isabetli ok atışları yaptıkları kaynaklarda geçmektedir. Konumuza gelecek olursak Türk okları ile ilgili önemli olan ok ucunun genellikle demirden yapılmasıdır. Türkler ok başlarını temren, bashak gibi kelimelerle tarif etmişlerdir. ⁸⁸ Arkeolojik buluntular, Türklerin eski çağlardan beri demiri eriterek yaptıkları ok uçlarını kullandıklarını belirtmektedir. Altay, Tuva, Volga, Macar bozkırlarının tarihi Türk topraklarından Hunlar, Göktürkler, Bulgarlar vb. Türk devleti dönemine ait binlerce demir ok ucu bulunmuştur. ⁸⁹ Anadolu Türk tarihinin önemli kaynaklarında olan Danişmendnamede de demir ok uçlarının kullanıldığı aktarılmaktadır. ⁹⁰

Türklerde yaylar ise genellikle buldukları coğrafyalarda yer alan ağaçlardan elde edilen ağaç ürünlerinden üretilmektedir. Ancak nadir olsa da hammaddesi demir

⁸³ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, ss. 103-104; Yıldız Kocasavaş, "Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 107; Radloff, *a.g.e.*, s. 168.

⁸⁴ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 41.

⁸⁵ Göksu, *a.g.e.*, ss. 110-111.

⁸⁶ İlhami Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sa. 4, 2019, ss. 56-60.

⁸⁷ Onat vd., *a.g.e.*, ss. 1; Otkan, *a.g.e.*, s. 59.

⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, *a.g.e.*, s. 550.

⁸⁹ Durmuş, *a.g.m.*, s. 56.

⁹⁰ Necati Demir, *Danişmend-name*, Akçağ Yay., İstanbul 2004, s. 236.

olan yaylara da rastlanmaktadır. Demir yayların kullanımı sınırlıdır, ancak Türk mitolojisinde güç ve otoritenin önemli sembolleridir. Orta Çağ'da kılıç, yay ve oktan sonra savaş alanındaki en önemli silah haline geldi. Türkler, yıkıcı bir okla vurulduktan sonra düşmana ölümcül bir darbe indirmek için sık sık göğüs göğüsse çarpışmalarda demir kılıçlarının gücüne başvurmuşlardır. Kılıç, bu göğüs göğüsse çarpışmada en önemli ve etkili silahtır. İlk dönemlerde Türkler iki ucu keskin düz kılıç, daha sonra Türk kılıcı adı verilen tek ucu keskin eğri kılıç kullanmışlardır. Eğri ve düz kılıçlar arasında yapım ve kullanım açısından önemli farklılıklar vardır. Eğri kılıç düşmana çarptığı an, silahın tüm gücü ucuna yakın bir yayda toplanarak kılıcın yok edici gücünü en üst düzeye çıkarır. Demirciliğiyle tanınan Göktürklerin kılıçları, keskinlikleri ile ünlüdür.⁹¹ Türk kültüründe kılıç sadece silah olarak kullanılmamış, başka birçok anlama da sahip olmuştur. Türkler kılıcı bir hükümet sembolü, adalet ve adaletin bir işareti, askeri ve siyasi gücün bir işareti olarak kabul ettiler. Bu yüzden kılıca yemin ettiler ve ona bağlılıklarını ilan ettiler. Arkeolojik araştırmaların sonuçlarına göre, erken dönemde düz kılıçlar ana akım iken, nispeten geç dönemde kavisli kılıçlar ana akım haline geldi.⁹²

Gök Türk dönemine ait eğri kılıcın ilk örneği Altay'ın Kudirge Tepelerinde bulundu. Daha sonraki dönemde, Volga ve Macar bozkırları gibi diğer Türk bölgelerinde de kıvrık kılıçlar bulundu. Stiletto olarak adlandırılabilir olan hançer, Türklerin vazgeçilmez silahlarından biridir. Türklerde hançer, bıçak gibi hafif silahların takılı olduğu bir kemer takmak yaygın bir uygulamadır. Türk kadınının günlük yaşamının bir parçası olduğu ve bozkırın koşullarına göre her zaman çatışmaya, hatta savaşa katıldığı için bu tip bir silah taşımıştır.⁹³

Savunma silahlarının başında miğfer olarak kullanılan tulga gelmektedir. Miğfer olarak da adlandırılan tulga, askerin başını koruyan ve genellikle demirden yapılan bir zırh parçasıdır. Türkler tarih boyunca ahşap, deri ve demir gibi çeşitli malzemelerden yapılmış zırhlar kullanmışlardır. Hatta Türkler çeşitli zırhlarla kendilerini korumakla kalmayıp atlarını da korumuşlardır. Türkler tipik olarak deriye

⁹¹ Göksu, *a.g.e.*, s. 179; Durmuş, *a.g.m.*, s. 61; Mihrican Çolak, "Türkçenin Söz Varlığında Kılıç", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 7/4 2018 s. 2155.

⁹² Göksu, *a.g.e.*, ss. 178-179.

⁹³ İbrahim Tellioglu, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sa. 55, 2016, s. 220.

dikilmiş dikey olarak istiflenmiş küçük demir parçalarından yapılmış zırhlar kullanırlardı. Ayrıca Türk insanı pullu zırh denilen zırhı, gömlekleri ve örme zırhları da görmektedir.⁹⁴

Türkler, çocukların adının onun kişiliği ve geleceği üzerinde etkili olduğuna inandıkları için ad verme işine çok önem atfetmişler ve bu işi bir merasim haline getirmişlerdir. Demirle ilgili birkaç ad şunlardır; **Akdemir**: *dövme demir*, **Alpdemir**: *demir yürekli, korkusuz yiğit*, **Aydemir Aydemir**: *ay gibi ışıklı, temiz, demir gibi güçlü kimse*, **Bekdemir**: *demir gibi sağlam ve güçlü olan kimse*, **Demirbaş**: *başı demir gibi sağlam olan kimse*, **Demirhan**: *güçlü hükümdar*, **Demirtaş**: *güçlü, kuvvetli, sert kimse*, **Tarkan**: *demirci*, **Timur**: *güçlü, kuvvetli, sert kimse*.⁹⁵ Eski Türk devletlerinde demirin karşılığı olan temir adının yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Uygurlar döneminde Temür, Temür Turmuş, Tölek Temur; Harizmşahlarda Timur Melik; Safevilerde Demiri Sultan, Timur Han; Akkoyunlu, Karakoyunlularda Demürçi; Afşar ve Kaçarlarda Timur Mirza, Timur Han; İlhanlılarda Ak Timur, Bik Timur, Dokuz Timur, İsen-Esen Timur, Taş Timur, Timur Bay Kutlug; Timurlularda Ak Timur Bahadır, Esen Timur, Kül Baş Temur Oğlan, Sevinç Timur, Temürtaş, Yaruk Timur; Memlüklülerde Aşuk Timur, Cin Timur, Çerik Temür, Elik Temür, Erik Temür, Esen Demür, Kara Demurdaş, Kara Temür, Kaya Temür, Mengü Temür, Öz Demür, Şerik Temür, Temür Bay, Temür Buga, Temür Kaya, Togay Temür, Tok Temür, Tulu Temür, Işık Temür, Al Demür, Ay Demür, Us Temur, Yan Temür gibi adlar Türk tarihinde çeşitli devletlerde sürekli kullanılmıştır. Buradan hareketle demirin ad olarak kullanılması İslamiyet'ten önce de kullanılan ve sonrasında kullanımından vazgeçilemeyen bir ad olmuştur.⁹⁶ Günümüz Türkiye'sinde de demir halen güçlü bir şekilde kullanılan adlardandır. Bunun en büyük kanıtı Türkiye'de en çok kullanılan üçüncü soyadının demir olması gösterilebilir.⁹⁷ Tüm bu adların yanında Temür'ün unvan olarak da adları nitelemek için kullanıldığını bilmekteyiz. Ortaçağ Türk tarihinin büyük karakterlerinden olan Selçuk Bey'in babası Dukak'ın unvanları

⁹⁴ Durmuş, *a.g.m.*, ss. 62-63; Göksu, *a.g.e.*, ss. 254-255.

⁹⁵ Mehmet Yağcı, *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI. Ve XII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2015, s. 121.

⁹⁶ Faruk Sümer, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 1999, ss. 226, 268, 312, 352, 357, 360, 367, 369, 376, 382, 383, 384, 385, 390, 392, 393, 394, 395, 396, 408, 449

⁹⁷ <https://www.aa.com.tr/tr/yasam/turkiyede-en-yaygin-kullanilan-soyadlari-yilmaz-kaya-ve-demir/2307383> (27.08.2023).

içerisinde demir yaylı manasında kullanılan “Temür Yalığ” da yer almaktadır. Dukak Beyin bu unvanla anılmasında güçlü, kuvvetli bir asker olması etkili olmuştur.⁹⁸

Demir ad olarak kullanılmanın yanında günümüzde halen kullanıla gelen bir yerleşim alanı adı da olmuştur. Günümüz Türkiye’inde Kırklareli ilinin Demirköy adında bir ilçesi mevcuttur.⁹⁹

Daha önce de belirttiğim üzere Türklerin hayatının her alanında çok önemli bir yer edinmiş olan demir madeni, sadece maddi anlamı ile değil manada da önemli bir yere sahip olmuştur. Örneğin; Türk kültüründe kötü ruhların tehlikelerine karşı koruduğuna inanılan demir, Yüzyıllardır bu maden sadece yeni ölen kişilerin cesetleri üzerinde değil, aynı zamanda yeni doğum yapan kadınların, ölüleri kovmak için "al karısı" veya "albastı" adı verilen ölü ruhların üzerine de konulmuştur.¹⁰⁰

Türk atasözleri ve deyimleri içerisinde de demir çok kez kullanılmıştır. Bunlardan bazıları; “Demir ıslanmaz, deli uslanmaz”, “Demir nemden, insan gamdan çürür”, “Demir tavında dövülür”, “İşleyen demir pas tutmaz”, “Emir demiri keser” gibi.¹⁰¹

Türklerin tarihinde ve sosyal yaşantısında asırlar boyunca kutsallığını koruyan demir madeni Türk şiirinde, türkülerinde de yerini almıştır. Örneğin Köroğlu’nun anlatıldığı bir şiirde;

“Demir Kapı’dan Şirvan’a geçildi.

Anca savaş oldu kanlar saçıldı.

Kırdık biz yezidi yollar açıldı.

Giden ipek yüklü kervan bizimdir.”¹⁰²

Nogay halk şiirinin önemli isimlerinden Şal-Kiyiz, Nogay Han’ı Temir Han’a halk ile mirzalar arasındaki eşitsizliği vurgulamak için şu dördlüğü dile getirmiştir. Ayrıca Türklerin kutsal olarak kabul ettikleri Temir adının örneklenmesi açısından da önem arz etmektedir.

“Ey bey *Temir*, bey *Temir*,

⁹⁸ Abdülkerim Özaydın, “Selçuk Bey”, *TDV. İslam Ansiklopedisi* C. 36, TDV. Yay., İstanbul 2009, s. 364.

⁹⁹ <https://nisanyanmap.com/?y=&t=Demirk%C3%B6y&u=1&ua=0> (27.08.2023).

¹⁰⁰ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s. 231

¹⁰¹ Yağcı, *a.g.t.*, ss. 123-125.

¹⁰² Çerikan, *a.g.t.*, s. 410.

Sen ipeksin, ben yünüm,
Sen altınsın, ben pulum,
Sen sultansın, ben kulum!”¹⁰³

Türk tasavvufunda ve şiirinde büyük adlardan birisi olan Pir Sultan Abdal, şiirlerinde anlamları güçlendirmek için demirden ve demircilikten vurgular yapmıştır.

“Demiri demirle dövdüler
Biri sıcak biri soğuktu.
İnsanı insanla kırdılar
Biri aç biri toktu.”

Pir Sultan Abdal bir başka dördlüğünde de Hz. Davut’un demirciliğine vurgu yaparak Türk şiirinin içine demiri yerleştirmiştir.

“Yunus’la ummana daldım
Kırk gün balık içre kaldım
Davut’la demirci oldum
Örse çekiç ura geldim.”¹⁰⁴

Kur’an’da demirle ilgili geçen bilgiler arasında Türk mitolojisinde demirin ortaya çıkışı ile alakalı bir birlik vardır. Türk mitolojisinde demir gökten Tengri tarafından yeryüzüne gönderilmiştir. Bununla birlikte Kur’an-ı Kerim’de ise Arapça karşılığı demir olan Hadid Suresi 25. Ayette “*Andolsun biz peygamberlerimizi açık delillerle gönderdik ve insanların adaleti yerine getirmeleri için beraberlerinde kitabı ve mizanı indirdik. Biz demiri de indirdik ki onda büyük bir kuvvet ve insanlar için faydalar vardır. Bu, Allah’ın, dinine ve peygamberlerine gayba inanarak yardım edenleri belirlemesi içindir. Şüphesiz Allah kuvvetlidir, daima üstündür.*”¹⁰⁵

Ünlü hadis rivayetçilerinden olan Ebu Hureyre’nin aktardığına göre Peygamber aleyhi selam insanların kendi canlarını kendilerinin almasına dair söylediklerini şu şekilde rivayet eder; “*Kendisini bir demir parçasıyla öldüren kimse ise, elinde o demir*

¹⁰³ Çerikan, a.g.t., s. 411.

¹⁰⁴ Cahit Öztelli, *Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Bütün Şiirleri*, Özgür Yayın Dağıtım, İstanbul 1989, s. 283.

¹⁰⁵ <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/hadid-suresi-57/ayet-1/diyaret-vakfi-meali-4> (27.08.2023).

parçası olduğu halde, onu karnına saplar bir vaziyette cehennem ateşinde ebedi olarak kalacaktır.” Peygamberimiz hadisinde intihar eden kimsenin durumunu anlatırken demir üzerinden anlatı yapmıştır. ¹⁰⁶

¹⁰⁶<https://ia801207.us.archive.org/17/items/SAHIHIMUSLIMMUHTASARI/SAH%C4%B0H-%C4%B0%20MUSL%C4%B0M%20MUHTASARI.pdf> (27.08.2023).

İKİNCİ BÖLÜM

2. DEMİRKAPILARIN TARİHİ

2.1.TARİHSEL SÜREÇ İÇERİSİNDE DEMİRKAPILARIN İLK KEZ KURULMASI

Dünya siyasi tarihini şekillendiren olaylar arasında yerleşik toplumlar ile konar-göçer toplumlar arasındaki ilişkiler asırlara ulaşabilecek kadar şekillendirici rol oynamışlardır. Söz konusu toplumlar arası ilişkilerde konar-göçer dünyasını daha çok Orta Asya kökenli Türk toplumları temsil etmiştir. Dünya tarihinde konar-göçer Türklerin batıda adlarının ve varlıklarının olmadığı dönemler, Türklerin askeri güçten düştükleri Demirkapılardaki egemenliği ele geçiremediği dönemler olarak karşımıza çıkmaktadır. Demirkapılar, konar-göçer dünyası ile yerleşik dünyayı birbirlerine bağlayan coğrafi açıdan stratejik merkezler olmuştur.

Yerleşik kavimler için konar-göçer topluluklar içerisinde kendilerine en fazla ve uzun soluklu zorlukları çektiren kavim Türkler olmuştur. Türkler denildiğinde ise en fazla ilişki içinde oldukları Çin medeniyete akla gelmektedir. Konar-göçer Türk devletlerinden korunmak amacıyla Çin toplumu çeşitli önlemler almışlardır. Şüphesiz savunma amaçlı olarak yerleşiklerin ilk başvurdukları yöntem kendilerini içine alan surlar tarafından savunma yapılmasıdır. Dünya tarihinde savunma amaçlı inşa edilen surlardan bazıları şunlardır; Anastasius Surları, Hadrian Duvarı ve hiç şüphesiz Çin seddi. Çin seddi adını saydığımız diğer savunma sistemlerinden ayırmak gerekir. Adını saydığımız surlar ve duvarlar Çin seddinden asırlar sonra inşa edilmiştir. Çin seddi farklı dönemler farklı şahsiyetler tarafından inşa ettirilen surların birleşmesiyle kuvvetlendirilen konar-göçerlere karşı savunma amacı taşıyan en uzun yapıdır.¹⁰⁷

Konar-göçer toplumların genişlemesi ve zayıflaması onları farklı coğrafyalarla ve toplumlarla tanışmaya itebilmektedir. Hsiung-nu Ch'an-yü'sü¹⁰⁸ Mo du döneminde güçlerinin doruklarına ulaşmaları onları yeni ülkeler fethetmeye itmiştir veya Ch'an-

¹⁰⁷ Onat, Orsoy, Ercilasun, *a.g.e.*, ss. 4-5.

¹⁰⁸ Ch'an-yü; Çin resmi hanedan kayıtlarında Hsiung-nu (Hun) devletinin yöneticisi olan liderler için kullanılan unvandır. : Kürşad Yıldırım, *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, Otopsi Yay., İstanbul 2010, s. 6; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 1988, ss. 37-39.

yü'nün ardıllarından İ-chih-hsieh Ch'an-yü döneminde ülkenin merkezi kaybedilip kuzey bölgelere çekinilmiştir. Hsiung-nu'ların güçlenip büyümeleri üzerine askeri anlamda üstünlük sağlayamayacağını anlayan Çinli yerleşik hanedanlar surlar ile kendilerini korumak istemişlerdir.¹⁰⁹ Hunların yayılmaları, yayıldıkları bölgelerdeki toplum ve devletleri Çin'e benzer şekilde önlem almaya itmiştir. Hunların batıda egemenliklerini genişletmeleri İran medeniyetini kendilerini korumak amaçlı surlar inşa etmeye zorlamıştır. Bunun sonucunda ortaya çıkan savunma yapıları tezimizin konusu olan Derbentler olmuştur.

Derbentler İranlılar ve Türkler arasında yer alan coğrafi engeller arasında inşa edilen sınır yapılarıdır.¹¹⁰ İran hanedanlarının tarih boyunca değişmez siyasetlerinden birisi değişmez bir şekilde kuzey ve kuzey doğu komşuları olan konar-göçerlerin baskılarına karşı direnmektir.¹¹¹ İran'da güçlü bir yönetim bulunduğu dönemlerde bu yapılar iki devlet arasında kalır ve geçişler kontrol altında tutulurdu.

Sasani İmparatorluğu döneminde bozkır kavimlerine karşı kurulan birden fazla sur veya savunma yapıları inşa edilmiştir. Büyük Gorgan veya Gürgen duvarı, Gilgilçay duvarı, Temişe seddi, Semerkant Derbendi veya Demirkapı'sı ve Hazar Derbendi olmak Sasani İmparatorluğu döneminde Karadeniz'in doğusundaki geçitlerden Toharistan'a kadar uzanan bir savunma sistemi kurulmuştur. Bu savunma sistemi Sasani İmparatorluğunu Roma İmparatorluğunun hazin sonu ile ortak bir kaderden kurtarmış, Roma İmparatorluğu konar-göçerlerin saldırıları karşısında yıkılırken söz konusu savunma duvarları Sasani imparatorluğunu konar-göçerlerin saldırıları karşısında yıkılmaktan kurtarmıştır.

2.1.1. Hazar Demirkapı'sının Kurulması

İran imparatorları dış tehlikelerden korunmak için çeşitli savunma yapıları inşa ettirmiştir. Sınır bölgesinde inşa edilen bu yapılardan iki tanesi bizim için konumuz itibariyle önem arz etmektedir. Birisi Semerkant bölgesinde diğeri ise

¹⁰⁹ Onat, Orsoy, Ercilasun, *a.g.e.*, ss. 27-29.

¹¹⁰ Edouard Chavannes, *Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), Selenge Yay., İstanbul 2020, s. 254; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, TTK Yay., Ankara 2001, s. 187.

¹¹¹ Chaliand, *a.g.e.*, s. 68.

Kafkas dağlarının Hazar deniziyle buluştuğu yerde yer alan Derbent şehirleridir. Her ne kadar konumuz olduğu için Türk tarihi açısından araştırmaya çalışsak da, diğer birçok konuda olduğu gibi konumuzla ilgili bilgilerin büyük kısmını yabancı kaynakların aktardığı bilgiler ışığında yapmak durumundayız. Bu noktada Hazar Demirkapı'sı hakkında birçok bilgiye Ermeni tarih yazarlarının eserlerinden, her iki kapı için de birçok bilgi sunan diğer bir kaynak ise Müslüman coğrafyacıların ve tarihçilerinin eserlerinden elde etmekteyiz. Bu kaynaklardaki birçok bilgi de kendilerinden önce yaşamış tarihçilerden veya diğer kimselerden elde ettikleri çoğunluğu sözlü olan anlatıların dönemlerinde yazıya geçirilmesi ile günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Arap coğrafyacı Kudame bin Cafer'in¹¹² Kitab'ül- Harac adlı eserinde zikrettiğine göre Kafkas bölgesindeki Demirkapı, Sasani imparatoru Anuşirvan I. Hüsrev(531-579)¹¹³ tarafından inşa edilmiştir. Kudame eserinde seddin hikâyesini Hazar Hakanı ile Anuşirvan'ın arasında geçen diyalog üzerinden şu şekilde aktarır:

“Hazarların hücumunda korktuğu için hükümdarlarıyla sulh yapmak istedi. İttifak kurmaya karar verdi. Onun kızıyla evlenmek, sıhriyet kurmak istedi. Ona sarayında bulunan kadınlardan birinin kızını gönderdi. Bunun kendi kızı olduğunu söyledi. Hazar hükümdarı kızını ona verdi. Sonra ikisi Burşebiya denen bir yerde buluştular, günlerce arkadaşlık yaptılar. Anlaştılar, birbirlerine ikramda bulundular. Sonra Anuşirevan itimat ettiği askerlerden bir kısmının Hazar ordusunun bir yanına akın yapmasını emretti. Askerler bunda ileri gittiler. Sabah olunca Hazar Hakan'ı Anuşirevan'a şikâyette bulundu. O da bu konuda bilgisi olmadığını söyledi. Günler geçince Anuşirevan askerlerine aynı şeyi yapmalarını emrediyor, onlar bunu yapınca Hazar Hakanı şikâyette bulunuyordu. Anuşirevan onun yanına gitti, özür diledi. O da özrü kabul edip sakinleşti. Sonra Anuşirevan onun ordugâhının bir tarafına ateş

¹¹² Kudame bin Cafer; 874 yılı civarında doğduğu tahmin edilmekte olup, Abbasi devletinde çeşitli memuriyetlerde bulunduğu bilinmektedir. Eseri olan Kitab'ül- Harac'ı, Abbasi veziri Vezir Ali b. İsa'ya 932 yılında sunduğu bilinir; bkz. Cengiz Kallek, “Kudame bin Ca'fer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, Ankara 2002, s. 311.

¹¹³ Anuşirvan I. Hüsrev; 531 ile 579 yılları arasında Pehlevicede anlamı “ölümsüz ruh” olan Anuşirvan veya Nuşirevan unvanıyla anılan Sasani kirasıdır; bkz. Ahmed Tefazzüli, “Enüşervân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, Ankara 1995, s. 255.

atılmasını emretti. Ot ve ağaç dallarından yapılmış kulübeler yandı. Ertesi günü Hazar Hakanı ona yine şikâyet etti. Ona "Adamların ordugâhını, askerlerimi az kalsın mahvedeceklerdi. Sen beni aldatıyorsun!" dedi. Anuşirevan haberinin olmadığına yemin etti. Ona "Ey kardeşim askerlerimiz yağmaya çıkamadıkları için sulh istemiyorlar. İkimiz dost, akraba olduktan sonra aramızı bozmalarından korkuyorum. Doğrusu ikimizin ülkeleri arasına bir duvar inşa etmeme izin ver. Bu duvarda bir kapı açarım, senin tarafından izinsiz kimse içeri girmesin." dedi. Hazar Hakanı buna olumlu cevap verip ülkesine döndü. Anuşirevan duvarı inşa etmek için kaldı. Kapıyı deniz kıyısında taş ve demirden inşa etti. Dağa varıncaya kadar 300 zira uzattı. Ayrıca gemilerle taş taşınıp denize atılmasını emretti. Duvarı denizin içine kadar 3 mil uzattı. İnşaatını bitirince Demir Kapıyı kilitledi. Burayı korumak için 10 süvari görevlendirdi. Daha önce bu geçidi 50000 süvari koruyordu. Üzerine bir debbabe inşa etti. Sonra Hazar Hakanı'na "Anuşirevan seni aldattı. Başkasının kızını sana verdi. Sana karşı kendini emniyete aldı." dediler. Hakan bir şey yapamadı."¹¹⁴

16. yüzyılda kaleme alınan Derbendname adlı eserde Kudame bin Cafer'in anlattığı hikayeye benzer nitelikte bir anlatı vardır. İki eser arasındaki en büyük farklılık ise Kitabül Haraç'ta yer alan anlatıda Anuşirvan'a atfedilen Derbent surunun imarı Derbendnamede Anuşirvan'ın babası I. Kubad'a atfedilmektedir.¹¹⁵ Minorsky'nin Şervan ve Derbend Tarihi eserinde ise şehrin çift duvar olarak inşa edildiği ve taş duvarı Anuşirvan'ın tuğla duvarı ise babası Kubad'ın yaptırdığını söylemektedir.¹¹⁶

Gerdizi'nin¹¹⁷ Zeynü'l Ahbar adlı eserinde ise Sasani hükümdarı II. Yezdigerd'in(438-447) hükümdarlığı döneminde Ermenistan ve Hazar denizi arasında bir surun inşasına başlandığını fakat onun iktidarı döneminde bitirilemediği

¹¹⁴ Kudame İbn Cafer, *a.g.e.*, ss. 159-160.

¹¹⁵ Gökçe Yükselen Peler, *Derbendname*, Kesit Yay., İstanbul 2017, s. 147.

¹¹⁶ Vladimir Minorsky, *Şervan ve Derbend Tarihi*, (Çev. İlhan Aslan), Post Yayınevi, İstanbul 2023, s. 133.

¹¹⁷ Gerdizi; Asıl adı Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî olan ve Gazneli devletinde memuriyet yaptığı bilinmektedir. Söz konusu eserini Gazneli Sultanı Zeynülmille Ebû Mansûr Abdürreşîd'e sunduğu Zeynü'l Ahbar (Tarih-i Gerdizi) adlı eseri ile tanınmaktadır; bkzn. Orhan Bilgin, "Gerdîzî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, Ankara 1996, ss. 29-30.

aktarılmaktadır.¹¹⁸ II. Yazdigert'in ardında Sasani yönetimine geçen I. Kubad'ın da Derbent'te inşa faaliyetlerini devam ettirmiştir. ¹¹⁹Bu anlatı diğer yazarların anlatılarında olan Hazar derbentini Anuşirvan'ın iktidarı döneminde inşa edilmiştir bilgisinin yanına ardılı olduğu diğer hükümdarlar döneminde de aynı coğrafyada yapıların inşa edilmiş olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Günümüzde Azerbaycan kuzeyinde ve Rusya'ya bağlı Dağıstan Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan Hazar Derbendi, Sasani hükümdarının Kafkaslar üzerinde hissedilen konar-göçer saldırılarını kontrol etmek amacı güdüyordu.¹²⁰Hurdazbih'in¹²¹ Yollar ve Ülkeler kitabında Demirkapı'nın inşasına ayrıntılı bir anlatımla değinilmektedir. Hurdazbih'in eserinde anlattığına göre seddin yapımı için demir ve bakır kullanılmıştır, demir alaşımlı tuğlalar kullanılmıştır, seddin içinde bakırla inşa edilmiş bir binanın varlığından söz edilmektedir, seddin üzerinde demirden inşa edilen bir kapıdan söz edilir, bu kapının iki kanadı vardır.“*Sanki (Allah tarafından) yaratılmış bir yapı gibidir*” ifadesi yazarın yapının varlığına karşı olan şaşkınlığını vurgulamakla kalmayıp, bizlere günümüze değin ulaşamamış bir yapının büyüklüğünü ve mühendisliğini kafamızda canlandırmamıza yardımcı olmaktadır. ¹²²

Sasani İmparatoru Anuşirvan, Derbenti inşa ederken burayı sadece bir savunma duvarı olarak inşa etmemiştir. Kafkas dağlarının eteklerinden başlayıp Hazar denizi içinde sonlanan bu yapının ardında büyük bir savunma sistemi oluşturmuştur. Konar-göçerleri Kafkas dağlarının ardında tutmayı amaçlayıp savunma yapısı için bölgeye büyük çaplı bir yatırım yapıldığı görülmektedir. Bu yatırımın içinde savunmayı tertiplemek için kurulan büyük bir askeri teşkilat söz konusudur. Anuşirvan'ın atası II. Yazdigert döneminde bölgeye ilk konar-göçer akınları döneminde savunma amaçlı kale-şehir oluşturulup sınır eyaleti kurulmuştur.¹²³Fakat ardıllarından olan Anuşirvan döneminde bu savunma tedbirleri yetmeyince söz konusu

¹¹⁸ Öznur Alkan, *Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme Ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep 2014, s. 50.

¹¹⁹ Tarık Dostiyev, “Kafkasya'da Hunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2006, ss. 923; Peler, *a.g.e.*, s. 147.

¹²⁰ Ball, *a.g.e.*, s. 168.

¹²¹ İbn-i Hurdazbih; IX'uncu yüzyılda yaşadığı ve Abbasi devletinde memuriyet yaptığı bilinen İran kökenli İslam coğrafyacılarındadır. Bknz, Şeşen, *a.g.e.*, s. 12.

¹²² İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, ss. 154-156.

¹²³ Saleh Muhammedoğlu Aliev, “Derbend”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1994, s. 164.

olan yeni tedbirler alınmıştır. İnşa edilen sur tek başına savunmayı sağlayamayacağı için bölgeye yeni kaleler ve yeni askeri birlikler yerleştirilmiştir. ¹²⁴Arkeologların bölgede yaptıkları araştırmalar da bölgede büyük birliklerin beslenmesi için Derbent surlarının güneyinde askerlerin tedariklerini karşılamak için kurulan üretim merkezlerinin varlığından söz etmektedir. ¹²⁵Bunun yanında Derbent'in savunulmasında yer alan askerlerin birçoğu Fars vilayetinden göç ettirilerek bölgeye yerleştirilmiştir. ¹²⁶

2.1.2. Semerkant Demirkapı'sının Kurulması

Günümüze kadar ulaşan kaynaklar incelendiğinde Hazar Demirkapı'sının aksine Semerkant Demirkapı'sı ile ilgili fazla bilgi sahibi değiliz. Fakat Sasani döneminde Daryal geçidi, Hazar Derbenti, Temişe Seddi ve Büyük Gürgan duvarının birbirlerine yakın tarihlerde inşa edilen savunma yapıları olduğu düşünüldüğünde, ¹²⁷tüm bu söz konusu yapıların aynı projenin ürünü bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebep ile Semerkant'ın güneyinde yer alan geçide inşa edilen bu Demirkapı da bu politikanın ürünü olarak aynı tarihlerde inşa edilmiş olmalıdır. Bu tezimizi destekleyecek olan diğer bir kanıt ise seddin bozkır bölgesinin son noktası olmasıdır.

Doğu ile batı arasında gelip geçen kervanlar Semerkant'a uğradıktan sonra İran coğrafyasına geçmek için kullanabilecekleri fazla bir yol seçeneği yoktur. Semerkant'ı geçen Türk orduları için İran'a girecek iki yol vardır. Bu yollardan ilki Amu derya (Ceyhun) ve Sir derya (Seyhun) nehirlerinin kuzeyinden Aral gölünü geçip güneye hareket edilebilecek ilk yol, diğeri ise Amu derya nehri üzerinde ve Tirmiz civarında bulunan nehir üzerindeki sığ alandır. ¹²⁸Bu iki yol içerisinde ilkinden gelecek akınları önlemek için Büyük Gürgan Duvarı inşa edilmiştir. Bu duvar 195 km uzunluğunda olup Çin Seddinden sonra dünya tarihinde yekpare olan en uzun yapıdır. Bu sebeple Semerkant bölgesinde yer alan Demirkapı hem coğrafi olarak Türk topraklarına

¹²⁴ Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), C. III, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1991, s. 1061.

¹²⁵ Dan Lawrence, Tony J. Wilkinson, "The Northern and Western Borderlands of the Sasanian Empire: Contextualising the Roman/Byzantine and Sasanian Frontier", *Sasanian Persia; Between Rome and the Steppes of Eurasia*, (Der. Eberhard W. Sauer), Edinburg University Press, Edinburg 2017, s. 111.

¹²⁶ Peler, *a.g.e.*, s. 149.

¹²⁷ Cihad Cihan, "Türk Akınlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürgan Seddi (Seddi İskender), International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/5 Spring 2015, s. 115.

¹²⁸ Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, (Çev. İnan Kaya), Altınordu Yay., Ankara 2020, s. 94.

yakınlığı hem de iklim şartları açısından diğer yola nazaran Türk akınları için daha uygun özellikler taşıdığı için Türklerin İran'a ve Hindistan'a geçiş kapısı olmuştur. İpek yolunda ticaret yapan tüccarların da Semerkant'tan hem İran'a geçmek için hem de güzergâhlarında ticari faaliyetler yapmak için Semerkant'ın güneyinde yer alan Derbent bölgesini kullandıkları bilinmektedir.¹²⁹ Bu sebeptendir ki seddi inşa edenler hem topraklarını korumak için hem de bölgedeki ticaretin kontrolünün kendi egemenliği altında kalmasını amaçlamıştır.

Ünlü araştırmacı Thomsen, Orhun Abideleri üzerine yaptığı çalışmalar esnasında kitabeler üzerinde sıkça geçen Demirkapı üzerine araştırmalar yapmıştır. Yaptığı araştırmalar sonucunda Demirkapı'nın Semerkant'ı Belh'e bağlayan yol üzerinde 12-20 metre genişliğinde 3 kilometre uzunluğundaki geçit olduğu saptanmış ve tarihçiler tarafından kabul gören bir tespit olmuştur.¹³⁰ Geniş coğrafyalar önünde yer alan fiziksel olarak çok küçük bir noktayı kapsayan Demirkapı, çok fazla birlik gerekmeden çok büyük birliklerin durdurulabileceği bir yerdir. Bu saydığım sebeplerden hem ilkeçâğda hem de ortaçağda geçilmesi çok zor bir stratejik noktaya dönüşebilmektedir. Bu durumun en güzel örneğini 15. Yüzyıl'da yaşayan yazarlardan İbni Arabşah'ın Acaibu'l Makdur eserinde geçen şu ifadedir:

*“Burası aralarında bir geçidin ve geniş yolun bulunduğu iki tepeden ibaret yerdir. Bir insan burayı ancak bir saatte geçebilir. Yolun ortasında bir kapı vardır ki, kapandığı ve müdafaa edildiğinde geçilmesi imkânsızdır. Çevresi sivri çıkıntılarla ve uçurumlarla kaplı dağlar vardır.”*¹³¹

Araştırmam süresince Demirkapı'nın kim tarafından ne zaman yaptırıldığına dair kesin bir bilgiye ulaşamadım. Fakat hem Hazar Derbent'i hem de İran'da yaptırılan savunma surlarına dair yaptığım araştırmalar sonucunda bu seddin Sasani İmparatoru Anuşirvan tarafından yaptırılmış olabileceği ihtimali yüksektir. Çünkü hem Hazar Derbentini hem Büyük Gorgan Duvarını hem de Temişe seddinin onun

¹²⁹ İstvan Vasary, *Erken İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 115-116; Yakubi, *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2021, s. 93.

¹³⁰ Vilhelm Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées*, Imprimerie De La Societe De Litterature Finnoise, 1896, s. 137.

¹³¹ İbni Arabşah, *Acaibu'l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yay. , İstanbul 2012, s. 45.

döneminde inşa edilmesi bu tespitimizi desteklemektedir. Diğer bir taraftan Arap tarihçi Mesudi'nin Müruc ez-zeheb adlı eserinde V. Behram Gur döneminde Akhunlarla geçen savaş sonunda sınırların korunması amacıyla kaleler ve kulelerin yaptırıldığını öğrenmekteyiz.¹³² Buradan hareketle tıpkı Hazar Derbentinde olduğu gibi, V. Behram Gur döneminde bölgede inşa edilen yapı Anuşirevan'ın hükümdarlığı döneminde onarılmış ve ya genişletilmiş olabilir. Bu tezimiz ile birlikte şüphesiz Demirkapı'nın bir Sasani imparatoru tarafından yaptırıldığı kesindir. Zira aynı şekilde hem coğrafyanın Sasani sınırında olması hem de Sasani İmparatorlarının konar-göçer saldırılarına karşı aldıkları en önemli tedbirler içerisinde coğrafi açıdan stratejik noktalara surlar inşa edildiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz.

I.Firuz(457-484) döneminde Sasani sınırları içerisinde yer alan Maveräünnehir'in Akhunlar'ın eline geçmesi, imparatoru kuzeydoğu sınırlarını korumak amaçlı bu yapıyı inşa etmeye zorlamış olabilir. Onun döneminde Akhunları siyasi bir güç olarak sahneye çıkması ve İpek yolunda büyük şehirlerin kaybedilmesi I. Firuz'u kuzeydoğu topraklarını korumak amaçlı söz konusu dar bölgedeki geçide Demirkapı'yı inşa etmeye sevk etmiş veya önceden bölgede yer alan yapıları onarmış olabilir, bu politikaya uygun olarak Anuşirvan ise Göktürk hâkimiyetini sınırlamak için Demirkapı'da hâkimiyet kurmaya itmiş olabilir.¹³³ Çünkü Demirkapı stratejik olarak Soğdia, Hindistan ve Sasani topraklarına geçişi sağlayan tek nokta olması konar-göçer akıncıların şehri elde tutması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır; aynı şekilde yerleşik unsurların askeri olarak güç yetiremedikleri konar-göçerlere karşı kolaylıkla savunabileceği için ellerinde bulundurması gereken bir noktadır.

¹³² Enver Konukçu, "Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1., Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 829.

¹³³ Bahaeddin Ögel, "Akhun Devleti", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yay., Ankara 1987, ss. 77-78; Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecusiler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, ss. 47-48; Cihad Cihan, *a.g.m.*, ss. 107-108.

2. 2. TÜRK TARİHİNDE DEMİRKAPILAR

2.2.1. Semerkant Demirkapı'sı

Orhun Abidelerinde de adı geçen Semerkant Demirkapı'sı Türk tarihi ile ilgili eserlerde adı geçen ilk Demirkapı olmuştur. İlerleyen yüzyıllarda stratejik açıdan benzer nitelik taşıyan bölgelere de adının verilmiş olması Semerkant Demirkapı'sının varlığı ile mümkün hale gelmiştir.

Tarihsel süreklilik içinde Semerkant Demirkapı'sından ilk kez yazılı olarak söz eden Çinli seyyah Hsüan-Tsang¹³⁴ olmuştur. Çin başkenti Chang-an'dan¹³⁵ başlayan yolculuğunda geçtiği güzergâh içinde yer alan şehirlerden birisi de Demirkapı veya eserinde tam olarak geçtiği şekli ile T'ieh-men şehridir. Önceki bölümde de bahsettiğimiz için ayrıntıya girmeyeceğim, ama hatırlatma olarak seyyahımız eserinde bölgenin stratejik olarak önemini anlamamızı sağlamamıza büyük katkısı olmuştur.

Demirkapı'da ilk Türk hâkimiyeti Akhunlar döneminde elde edilmiştir. Asya Hun İmparatorluğu dağıldığında artıkları olan Batı Hunları Avrupa içlerine ilerlerken, bir Hun kolu güneye Soğdiana'ya yöneldi. Güneye inen Hun kolu bölgede hâkimiyet tesis ederek ileride Akhun İmparatorluğu olarak anılacak Türk devletinin temellerini atmıştır.¹³⁶ Akhunlar devrine kadar söz konusu bölgeyle ilgili bir kayıta bir kapının varlığından bahsedilmemektedir. Zira Akhunlar devrinde güney bölgelerine yapılan akınlarla ilgili anlatılarda Göktürk döneminde ve sonrasında Demirkapı ile ilgili anlatılan anlatılara benzer anlatılar veya aktarmalar bulunmamıştır. Kaynakların sessizliği Demirkapı'nın ya henüz inşa edilmediğini ya da inşa edilen yapının yıkıldığını gerçeğine götürmektedir. I. Firuz döneminde Akhunlar ile Sasaniler arasında gerçekleşen bir dizi savaşın Demirkapı bölgesinde veya bu bölgeye yakın bir mevkide gerçekleşmiş olması mümkündür. Çünkü elimizdeki bilgilerden hareketle I.

¹³⁴ Hsüan-Tsang; 597 yılında doğan Budist seyyahımız, 627 yılında başkent Chang-an'dan başladığı seyahatini kaleme aldığı ve 646 Tang İmparatoru T'ai-tsung'a sunduğu seyahatname ile tanınmaktadır. Bknz. Ekrem, *a.g.t.*, ss. 25-75.

¹³⁵ Chang-an; Bugün Xi'an adıyla bilinen eski Çin başkenti., bknz., İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, TTK Yay., Ankara 2020, s. 89.

¹³⁶ Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, (Çev. Mutlu Gün), Doruk Yay., İstanbul 2004, s. 70.

Firuz'un Akhunlara karşı yürüdüğünü bilmekteyiz, bununla birlikte Demirkapı'nın sınır teşkil ettiği bilgisi bu tezi desteklemektedir.¹³⁷

Göktürklerin (Tu-jüe) Semerkant Demirkapı'sı ile ilişkileri Göktürk-Sasani ittifakı ile başlamıştır. 6. Yüzyıl arasında iki devlet arasında geniş coğrafyalara Akhunlar hükmediyordu¹³⁸, onların güçlenmesi hem Sasanileri zor durumda bırakıyor hem de yeni kurulan Göktürklerin yayılma sahasında yer alıyordu. Bu sebeple iki devlet ortak düşman için birleşerek Orta Asya'da Akhun İmparatorluğunu yıkmak için güçlerini birleştirmişlerdir(556).¹³⁹ O dönem Göktürk Kağanı olan Mukan'ın amcası Batı Göktürklerinin lideri İstemi Yabgu, kızını Sasani Şahı Anuşirvan'a kızı Fakim'i evlilik ittifakı için gelin olarak vererek Batı Göktürk devletine vergi vermeyi kabul ettirmiştir.¹⁴⁰ Böylece kurulan ittifak çerçevesinde Sasanilerin batıdan, Göktürklerin kuzeydoğudan saldırıları sonucunda Akhun devletinin bölgedeki hâkimiyeti kırılmıştır. Böylece iki devlet arasında Ceyhun (Amuderya) nehri sınır olarak kabul edilmiştir.¹⁴¹

Sasani-Göktürk ittifakının ardından ilerleyen yıllarda Göktürkler ile Sasanilerin ilişkilerin kötüye gittiği görülmüştür. İlişkilerin kötüleşmesinde Sasani lideri I. Hüsrev Anuşirvan'ın İpek yolu ticaretinde daha fazla etkin olma isteğinin ve özellikle Soğdlu tüccarların aradan çıkarılması için Göktürk topraklarından İran'a geçişlerinin engellendiği ve Akhunları yıkan ittifakın ilişkilerinin bu sebeple bozulduğu görülmüştür.¹⁴²

I. Hüsrev'in Göktürkler ile ilişkilerini bozmasının bir diğer sebebi Akhunlarla akraba bir topluluk olan Göktürklerin, Ceyhun nehrine kadar ilerleyip Demirkapı'yı hâkimiyet altına almaları da ihtimaller arasındadır. Bu ihtimali güçlendiren en önemli unsur Anuşirevan'ın sur politikasıdır. O inşa ettiği surlar ile bozkır kavimlerinin akınlarını durdurmayı amaçlamıştır. Zira Ceyhun'a dayanan Türk atlılarının önünde İran ve Hindistan içlerine ilerlemelerini durduracak hiçbir engel kalmamıştır. Hâlbuki

¹³⁷ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 50.

¹³⁸ Bahaeddin Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, TTK Yay., Sa. 48, Ankara 1948, s. 826.

¹³⁹ Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s. 53; Fuad Köprülü, *Türk Tarih-i Dinisi*, (Haz. Metin Ergun), Akçağ Yay., Ankara 2005, s. 23.

¹⁴⁰ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 39; Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, ss. 135-136.

¹⁴¹ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, TTK Yay., Ankara 1993, s. 96.

¹⁴² Sergey Grigoryeviç Klyaştorıny, *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, (Çev. Muvaffak Duranlı), Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul 2018, s. 131.

Tirmiz'in kuzeyinde yer alan Demirkapı bölgesinde inşa edilen savunma suru tahkim edildiğinde bozkır kavimlerinin saldırıları karşısında güneyli yerleşikler için savunulması çok kolay bir stratejik noktadır. Bu sebeple Sasani hükümdarı Anuşirevan, Göktürklerin Akhunlar gibi güneye ilerleyip hâkimiyet teşkil etmeden önce durdurulması için kuzeydeki stratejik noktayı ele geçirmek istemesi çok olağan bir politika olacaktır. Bu politika sebebiyle de ilişkilerde bozulmanın olması muhtemeldir. Zira Akhunlara karşı yapılan ittifak savaşı sonucunda en fazla toprak kazanan taraf Sasaniler olmuştur, fakat Sasaniler Maverâünnehir bölgesinde yer alan ve Göktürklerin eline geçen şehirlerin ehemmiyetinin de farkındadırlar.¹⁴³

Bu olaylar Göktürkleri, Akhunlara karşı kurdukları ittifakın benzerini Sasaniler aleyhine kurmaya zorlamıştır. Bu sebeple Soğdu tüccarların da bulunduğu elçilik heyeti, yeni müttefik arayışları için Bizans başkenti Konstantinopolis'e gitmişlerdir(567).¹⁴⁴ Elçi heyeti Doğu Roma imparatoru II. Justinos tarafından hoş karşılanmış ve iki yıl sonra Zemerkos¹⁴⁵ liderliğinde bir Bizans elçilik heyeti ile karşılık verilmiştir. Zemerkos liderliğinde elçi heyeti Ektag¹⁴⁶ veya altın dağ adlı bölgede İstemi Yabgu ile bir araya gelmiştir.¹⁴⁷ Bu buluşma ve anlaşmanın Demirkapı bölgesinde yapılması Akhunların ardından Göktürk saldırılarının yeni hedefini Sasani imparatoru II. Hüsrev yönetimindeki Sasani imparatorluğu olduğu görülmektedir.

II. Justinos, Göktürklerin teşvikiyle Perslere karşı savaşa sıcak bakmaya başladı. Ona göre söz konusu anlaşma ile Batıdan kendi orduları, doğudan yeni müttefikleri Göktürk ordusunun saldırılarıyla birlikte Persler yok olacaktı.¹⁴⁸

İstemi liderliğindeki Batı Göktürk devleti hâkimiyet alanını genişleterek Hazar denizinin kuzeyinden başlayıp Karadeniz'in kuzeyine ve Azerbaycan'a kadar hâkimiyet alanını genişleterek Sasaniler üzerinde Bizans-Göktürk ittifakı çerçevesinde baskı kurmuşlardır. Fakat Bizans tarafı anlaşmaya sadık kalmayarak Sasanilere saldırmamışlar, aksine Akhunlardan geriye kalan kılıç artığı olan Avarlara sahip çıkıp

¹⁴³ Klyaştorıny, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁴⁴ R. C. Blockley, *The History of Menander The Guardsman*, Francis Cairns Ltd., Liverpool 1985, ss. 113-115

¹⁴⁵ Zemerkos (Zemarchus), 6. Yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğunun doğu illeri komutanı: Blockley, *a.g.e.*, s. 117.

¹⁴⁶ Demirkapı yakınlarında bir dağ. bknz. Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 66.

¹⁴⁷ Blockley, *a.g.e.*, s. 119.

¹⁴⁸ Blockley, *a.g.e.*, s. 147.

onlara yurt vermişlerdir. Bunda II. Justinos'un ölümü ile ortaya çıkan olayların etkisinin olduğu görülmektedir.

Aşina İstemi Yabgu'nun ölümünün ardından yerine geçen oğlu Tardu, babasının batı yönlü genişleme siyasetini devam ettirdi. 588-589 yıllarında Sasaniler üzerine büyük seferler düzenlemiş, bu seferler sonucunda Türkler Ceyhun nehrini geçip günümüz Afganistan içlerine kadar ilerlemiş, o dönemki adıyla Toharistan'ı fethetmiş ve Türk egemenlik alanı Herat'a kadar genişlemiştir.¹⁴⁹ Bu fetihler içerisinde Belh şehrinin fethi önemli olmuştur,¹⁵⁰ zira hem geçmişte gem de kendilerinden sonra gelen fatihler yeni bölgeler fethetmek için stratejik açıdan önemli olan söz konusu şehri ellerinde tutmayı bir politika haline getirmiştir.

Batı Göktürk devleti ilerleyen on yıllarda kimi dönem zayıflamışlar kimi dönem coğrafyalarındaki büyük güçler arasında yer almışlardır. Onların zayıfladıkları dönemlerde İli ırmağı etrafında yaşayan Türkişler, Baga Kağan liderliğinde bağımsız hareket etmeye başladılar. Fakat bu hareket uzun sürmedi, yeni bağımsızlığını kazanarak güçlenen II. Göktürk devleti Kapgan Kağan liderliğinde Türkişlere 698 yılında Tonyukuk komutasındaki ordu göndererek onları eski statüleriyle devletlerine bağladı.¹⁵¹

Göktürk-Bizans ittifakı ile Göktürk ordularının saldırılarına uğrayan Sasani İmparatorluğu, güçten düşmüş ve iç karışıklıklar sebebiyle savunmasız kalmıştır. Bu dönemde sınırlarında başlayan Müslüman fetihlerine karşı koyacak güçten yoksun olan devlet yıkılmıştır. İran coğrafyasına egemen olan Müslümanlar daha da doğuya seferler düzenleyecektir.

Kadisiye Savaşı (636) ile birlikte ağır bir yenilgi alan Sasani imparatorluğu, 642 Nihavend savaşı ile birlikte başlayan Müslümanlar akınları karşısında tüm topraklarını kaybetmiştir. Taberi'nin Hulefa-i Raşidun'un üçüncü halifesi Hz. Osman'nın ölümüyle aynı yıl gerçekleşen olayların içinde Rebi bin El-Haris barışla

¹⁴⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Göktürkler", *Türklerin Tarihi*, (Ed. Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar), Yeditepe Yay., İstanbul 2021, s. 65.

¹⁵⁰ Rene Grousset, *Stepler İmparatorluğu*, (Ter. Halil İnalçık, Haz. Ertuğrul Tokdemir, Mustafa Dönmez), TTK Yay., Ankara 2015, s. 98.

¹⁵¹ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul 2003, s. 63.

Belh şehrini ele geçirdiğini nakletmiştir.¹⁵² Belh şehrinin 656 yılında fethi ile birlikte Türkler ile Araplar, Amu derya olarak adlandırılan Ceyhun nehrinde komşu iki devlet olmuştur. Amu derya nehrinin kuzey yakası, Belh'in fethi ile birlikte Müslüman akınları yeni hedefi olmuştur. Bu saldırıların en başarılısı Muaviye'nin iktidarında döneminin Horasan valisi Ubeydullah bin Ziyad'ın 674 yılında Buhara şehrini fethidir.
153

İlk fitne ve İkinci fitne sırasında İslam fetihlerinin yavaşladığı ve hatta durduğu görülmektedir. Fakat Abdullah bin Zübeyr isyanı bastırıldıktan sonra İslam devletine tek güç olarak egemen hale gelen Emevi halifeleri fetihlere tekrar başlamıştır. Emeviler tarafından Horasan valiliğine atanan valiler Türkler üzerine başarısız birçok seferler düzenlemişlerdir. Bu olumsuz durum üzerine Abdülmelik bin Mervan başarılarından dolayı Horasan'a Kuteybe bin Müslim'i vali olarak atamıştır. Kuteybe bin Müslim'in atanması (705) ve Türkler üzerine gazayla görevlendirilmesi,¹⁵⁴ Demirkapı'nın kuzeyinde ve güneyinde yer alan şehirler ve bölgelerde Türkler ve Araplar arasında büyük çarpışmaların ve savaşların başlamasına neden olmuştur.

Türk-İslam tarihinin de en büyük tartışmalarından birisi haline gelmiş olan Kuteybe bin Müslim'in Maveraünnehir'in fethi ile görevlendirilmesi, Demirkapı üzerindeki Türk hâkimiyetinin değişmesine neden olmuştur. Kuteybe bin Müslim, Horasan'a vali olarak atandıktan sonra Merv ve Belh'i Türkler üzerine gerçekleştireceği seferler için bir merkez haline getirmiştir. Kuteybe bin Müslim, valiliğinin ilk yıllarında Belh üzerinde Türk topraklarına saldırılara başladı; Toharistan bölgesinde yer alan Türk lideri Neyzek haraç karşılığında Arap hâkimiyetini kabul etmiştir.¹⁵⁵ Daha sonra Ceyhun nehrini geçip, Demirkapı'ya yakın bir konumda bulunan Beykend üzerine yürüdü. Beykend 706 yılında uzun ve zorlu bir kuşatmanın ardından teslim olmuştur,¹⁵⁶ fakat Kuteybe'nin şehirden ayrılması üzerine başkaldırıp Kuteybe'nin muhafızlarını öldürmesi üzerine şehir tekrar muhasara altına alındı ve

¹⁵² Ebu Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, *Tarih-i Taberi*, (Ter. M. Faruk Görtunca), Sağlam Yayınevi, İstanbul 2005, s. 89.

¹⁵³ Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyad", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42. , Ankara 2012, ss. 29-30.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kamil Fi't-Tarih*, (Çev. Yunus Apaydın, Beşir Eryarsoy), Ravza Yay., C. 4, İstanbul 2019, s. 200.

¹⁵⁵ İbn Cerir Et-Taberi, *Tarihu't-Taberi*, (Çev. Cemalettin Saylık), C. 6, Ankara Okulu Yay., Ankara 2022, ss. 456-457.

¹⁵⁶ Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi, *Tarih-i Buhara*, (Ter. Erkan Göksu), TTK Yay., Ankara 2013, s. 31.

tekrar ele geçirilmesinin ardından coğrafyasının büyük ticaret şehri Beykend yağma edildi, esirler alındı. Bu olayın ardında Kuteybe tekrar Ceyhun nehrinin güneyine çekildi. Ertesi yıl Kuteybe tekrar Maverâünnehir bölgesine hareket etti ve bazı şehirleri ele geçirdi. Fakat Buhara üzerine gitmeyi bir yıl daha erteleyerek geri döndü. 708 yılında yeniden Ceyhun'u geçip karşısına çıkan müşterek Soğd ve Türk kuvvetlerini mağlup ettikten sonra Buhara'yı kuşatma altına aldı. Bu kuşatmadan sonuç çıkmamasına rağmen ertesi yıl tekrar gerçekleştirdiği kuşatma sonuç vermiş, şehir teslim alınmıştır (709). Buhara'yı Maverâünnehir'in fethi için kullanmayı düşündüğü bir zamanda Toharistan hâkimi Neyzek, isyan edip isyanı çevre bölgelere yaydı. Kuteybe tekrar Ceyhun'un güneyine inip isyanları bastırıp tekrar fetihlere devam etti. 712 yılında Harezmi hâkimi teslim olarak ülkesi üzerindeki Arap hâkimiyetini kabul etti. Bunun üzerine Harezmi'yi ele geçiren Kuteybe aynı yıl içinde bölgenin en büyük şehri Semerkant üzerine yürüdü. Direnemeyeceklerinin farkına varan Semerkant ahalisi vergi vermek kaydı ile şehri Arap hâkimiyetine bıraktı. 714 yılına gelindiğinde Maverâünnehir bölgesinde yer alan Şaş (Taşkent) ve Fergana'nın fethini gerçekleştiren Kuteybe bin Müslim tüm iki nehir arasında kalan bölgenin fethini gerçekleştirmiş oluyordu.¹⁵⁷

Kuteybe bin Müslim'in askeri başarılarının öncül meslektaşlarının aksine başarılı olmasının temel sebebi hiç şüphesiz bölgedeki Türk güçlerinin dağınık olmasından kaynaklıdır. Zira Mühelleb bin Ebu Sufra veya oğlu Yezid valilikleri sırasında Göktürkler Batı bölgesinde birleşik bir unsur olarak hâkim durumda idiler. I. Göktürk İmparatorluğunun yıkılması ile ortaya çıkan otorite boşluğunu dolduran Türkişler'de, Arap saldırılarına karşı başarılı savunmalar yapmışlardır. Türkiş Kağanı Sou-lo döneminde Göktürklerin batı kanadının komutanı olarak 8. Yüzyılın ilk yarısında Arap egemenliğine giren Semerkant ve Buhara gibi Maverâünnehir'deki birçok kentleri tekrar ele geçirmiş, fakat kentlerdeki hâkimiyet süresi çok kısa sürmüştür.¹⁵⁸

Kuteybe bin Müslim Göktürklerin zayıf oldukları dönemde tüm Maverâünnehir bölgesini fethetmiş ve İslam tarihinde Maverâünnehir fatihi olarak

¹⁵⁷ İsmail Yiğit, "Kuteybe bin Müslim", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26., Ankara 2002, ss. 490-491; İbn Cerir Et-Taberi, *a.g.e.*, ss. 469-472.

¹⁵⁸ Kürşat Yıldırım, "Türkişler, Karluklar, Basmıllar", *Türklerin Tarihi*, (Ed. Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar), İstanbul 2021, s. 79.

unvan almıştır. Türkişlerin zayıflayıp güçten düşmesi üzerine bölge tümüyle Arap fatihlerin kontrolüne geçmiştir. Buhara'nın Ubeydullah bin Ziyad'ın 674 yılındaki ilk hâkimiyetinden 709 yılında tekrar egemenlik altına alındığı döneme kadar bölgede egemenlik alanı yıllar hatta aylar içerisinde değişen kısa süreli bir hal almıştır. Arapların her seferinde Ceyhun'un güneyine geçmesi veya fetih edilen bölgelerde kalıcı olarak yerleşmemeleri bölgedeki güç dengesinin birbirine ne kadar yakın olduğunu göstermektedir. Ayrıca tarih yazarlarının olayları anlatırken Demirkapı'dan söz etmemesi Demirkapı'nın, eski savunma görevini gerçekleştirmediğini veya maddesel bütünlüğünün artık olmadığını göstermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere Derbentler içerisinde en kısa ömürlü olan yapının Semerkant'ın güneyinde yer alan Demirkapı olduğu anlaşılmaktadır. Semerkant Derbendinin ömrünün kısa süreli olmasının en önemli sebebi böylesi savunma yapılarının tamir ve bakımın aralıksız olarak yapılması gerekliliğidir. Fakat Sasanilerin, Araplar karşısındaki yenilgileri sebebiyle on yılları bulan savaşlar sebebiyle surun veya kapının tamir ve bakımının yapılmaması sebebiyle önemini kaybettiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁹ Bunun diğer bir kanıtı yaptığım araştırmalar sırasında Arap tarih ve coğrafya yazarlarının eserlerinde Demirkapı veya Derbent 'ten söz etmemeleri olmuştur.

Arap egemenliğinin 9. Yüzyılda bölgedeki varlığını yitirdiği, onların yerine Sasani kökenli olan Samanilerin egemenliklerini sağladığı görülmektedir. Samaniler, Karahanlılar'ın kurulup bölgenin egemenliğini ele geçirdiği döneme kadar Demirkapı bölgesinin hâkimi olmuşlardır. Demirkapı bölgesindeki hâkimiyetin Karahanlılara geçmesi Samanileri valisi konumunda olan Sebüktegin ve oğlu Mahmud'un devlet içinde güçlenmeleri ile ilişkili olmuştur.

Sebüktegin, Samanilerin güçten düştüğü dönemde askeri gücü ile devletin ömrünü uzatmıştır. Samaniler, Sebüktegin'in ölümü üzerine oğulları Mahmud ve İsmail arasında çıkan çatışma sırasında Horasanı terk edip Gazne üzerine giden Mahmud'un kontrolünde olan Horasan'ı ele geçirmiştir. Buna cevaben kardeşi İsmail ile olan çatışmasının bitmesi ile Sultan Mahmud, Samanilerin yeni sultanı olan II. Mansur ile barış yoluyla sorunun çözülmesi için uğraşmış fakat savaş olmadan Horasan'a tekrar egemen olamayacağını anlamıştır. 16 Mayıs 999 yılında meydana

¹⁵⁹ V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Ter. Ragıp Hulusi Özdem), (Haz. Kazım Yaşar Koprıman, İsmail Aka), TTK Yay. , Ankara 2019, s. 32; Minorsky, *a.g.e.*, ss. 134-135.

gelen bu savaşı Sultan Mahmud liderliğindeki Gazne ordusu kazanmıştır. Bu savaş ile askeri gücü tamamen biten Samanilerin bölgedeki egemenlikleri, 23 Ekim 999 tarihinde durumu fırsata çeviren Karahanlıların başkent Buhara'ya ele geçirmesiyle bitmiştir.¹⁶⁰

Buhara'nın fethi ile birlikte Maverünnehir Karahanlı egemenliğine geçmiş ve söz konusu dönemde Demirkapı'nın bir engel teşkil etmemesi sebebiyle Ceyhun kıyılarına dayanmıştır. Bu olayın akabinde Ceyhun nehri civarında iki Türk devleti olan Karahanlılar ve Gazneliler sınırdaş olmuştur. Hem Gazne devleti hükümdarı Sultan Mahmud hem de Karahanlı hükümdarı Nasr bin Ali karşılıklı olarak dostluk mesajları göndermişler ve bunun üzerine iki hükümdar sınır olarak Ceyhun nehrini devletlerarasında sınır olarak kabul etmiştir.¹⁶¹

2. 1.3. Hazar Demirkapı'sı (Derbent)

Hazar Derbent'i tarihin başlangıcından itibaren konar-göçer kavimlerin kuzeydeki bozkırlardan Orta Doğu'ya giriş kapısı olmuştur. İlkçağlarda Demirkapılardan geçen Kimmerler Kafkasya'yı geçip Mısır'a kadar akınlar yapmışlardır. İlkçağlarda Kimmerler ile başlamak suretiyle İskitler ve ardından diğer konargöçer Türk kavimleri için bu bölge güneye düzenlenecek akınların ve fetihlerin üssü konumunda olmuştur.¹⁶²

Türk tarihi açısından incelendiğinde Derbent ile ilk etkileşime giren Türk kavmi veya devletinin Asya Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra batıya göçen Hun boyları ile olduğu görülmektedir. Batıya göç eden Hun boylarının bir araya gelerek kurdukları Avrupa Hun İmparatorluğu döneminde bölgede siyasal olarak da egemenlik ilk kez kurulmuştur. Attila'nın tahta geçmesinden evvel Basık ve Kursık komutasındaki Hun ordularının Derbentten geçip, önce Sasani topraklarına akınlar düzenlemişlerdir.¹⁶³ Sasani topraklarına düzenlenen akınlarda günümüz Azerbaycan ve Ermenistan bölgeleri ele geçirilmiştir. Fakat bu ordular sadece Demirkapı ve güneyindeki yakın bölgelere akınlar düzenlememişlerdir. Bu ordular Derbenti aştıktan

¹⁶⁰ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK Yay. , Ankara 2007, ss. 9-16.

¹⁶¹ Merçil, *a.g.e.* , ss. 31-32.

¹⁶² Arthur Koestler, *On Üçüncü Kabile; Hazar İmparatorluğu ve Mirası*, (Çev. Belkis Çorakçı), Say Yay., İstanbul 2000, ss. 28; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Albanlar Tarihi", "*XI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*" kitabından ayırmasım, 05-09 Eylül 1990, (IV. Cilt), Ankara, s. 18.

¹⁶³ Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı*, Yeditepe Yay. İstanbul 2017, s. 47.

sonra Ermeni topraklarını geçip batıya yönelmiş, günümüz Erzincan civarlarına kadar ilerlemiştir. Daha sonra Hun orduları güneye yönelmiş Antakya'yı kuşatıp Suriye'ye inmiş ve Kudüs önlerine varmışlardır.¹⁶⁴ 415-420 yıllar arasında Avrupa Hun İmparatorluğu orduları Demirkapı'yı aşip Anadolu içlerine uzanan akınlar gerçekleştirildiği görülmektedir.¹⁶⁵ Fakat Hun ordularının bu faaliyetleri Avrupa'da olduğu gibi fetih olarak değil akın olarak adlandırılmalıdır. Zira Batıda gerçekleştirilen askeri faaliyetler ile ele geçirilen bölgeler yurt yapılırken 4. Ve 5. Yüzyıllarda Derbent'in güneyine gerçekleştirilen saldırılar bizlere bu saldırıların akın niteliğinde olduğunu göstermektedir. Buna kanıt olarak o bölgelerde bir Hun hâkimiyetinin kurulmaması ve aynı yıllar içinde Hunların yine derbent üzerinden ganimetlerle Don bölgesine geçmeleri gösterilebilir.¹⁶⁶

Attila döneminde Kafkasya'da bazı politikalarda değişiklik olduğu gözlenmektedir. 451 yılında Sasani egemenliğindeki Ermenistan'da çıkan isyana Hunların destek olduğu görülmektedir. Sasani imparatoru II. Yezdigert'in Hristiyan Ermenilere zorla mecusiliği kabul ettirmek istemesi sonucu çıkan isyanda Ermeniler, Sasani ordularını yenilgiye uğratmışlar ve bu savaşlarda Hun askerleri de Ermenilere Sasani ordularına karşı destek sağlamışlardır.¹⁶⁷

Alban kralı Vaçe Sasanilerin iç karışıklıklarından faydalanarak bağımsızlığına kavuştuktan sonra Firuz'un iç karışıklıkları ortadan kaldırıp tabiiyetini talep etmesi ile zor duruma düşmüştür. Bu sebeple Demirkapıya hareketle Derbent'i açarak Sasanileri zor durumda bırakmak istemiştir.¹⁶⁸

Avrupa Hunlarına tabi bir Türk kavmi olan Sabirlerin Kafkaslara akınları olmuştur. Sabirler, 6. Yüzyılın ilk çeyreğinde Kafkasya'ya Derbent üzerinde giriş yapmışlar ve Sasani topraklarını yağmalamışlardır. Sasani şahı I. Kubad, Sabir baskını üzerine Bizans'ın Anadolu ve Suriye topraklarına düzenlemiş olduğu harekati durdurup Kafkaslara yönelmiş, Sabirleri Derbent'in kuzeyine çekilmeye zorlamıştır.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, Yeditepe Yay., İstanbul 2017, s. 67.

¹⁶⁵ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s. 80.

¹⁶⁶ Thompson, *a.g.e.*, ss. 43-44.

¹⁶⁷ Moses, *a.g.e.*, ss. 71-74; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 53.

¹⁶⁸ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁶⁹ Dostiyev, *a.g.m.*, ss. 923-924.

Avrupa Hunlarından sonra bölgede Göktürk hâkimiyetinin başladığını kaynaklardan öğrenmekteyiz. İstemi Yabgu önderliğinde Batı Göktürk devleti Batı'da Kuban havzasına kadar egemenlik alanını genişletmiş aynı zamanda Kafkasya'da Azerbaycan'a kadar ilerlenmesi ile sonuçlanmıştır. Azerbaycan'da Göktürk ordularının bulunması Sasanilere karşı kurulan Bizans-Göktürk ittifakının bir sonucudur. Göktürk orduları anlaşmaya uygun hareket ederek Sasanilere hem doğudan hem de Kafkasya üzerinden saldırarak üstlerine düşen görevi icra etmişlerdir. Fakat Bizans tarafının anlaşmaya riayet etmediği Bizans elçisi Valentinus'a yapılan hakaretlerden ve aşağılamalardan anlaşılmaktadır.¹⁷⁰ II. Justinos'un aklını kaybetmesi ve II. Tiberius'un yönetimi ele alması sırasında gerçekleşen iç karışıklıklardan Sasani ordularına karşı başarı kazanılamadığı anlaşılmaktadır. Bu sebeptendir ki Sasanilere karşı kurulan Bizans-Göktürk ittifakı Akhunlara karşı kurulan Sasani-Göktürk ittifakı gibi başarı ile sonuçlanamamıştır.

Bizanslı tarihçi Menandros'un aktardığına göre Sasani İmparatorluğu ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında imzalanan elli yıllık anlaşmaya göre Kafkasya'daki Derbent savunması için ortak hareket edilmesi amaçlanmıştır. Buna göre Derbent bölgesinde herhangi bir egemenliği bulunmadığı halde Doğu Roma imparatorları Sasanilere Derbent'in savunulması karşılığında yıllık bir ödeme yapma şartı getirilmiştir. Böylece konar-göçer kavimler ve ordular Derbentten geçip güney bölgelerini yağmalayamayacaktı. Çünkü Derbent'i aşan orduları her iki devlette engelleyemiyor ve iki devletin toprakları da bu konar-göçerler tarafından yağma ediliyordu. Burada bilhassa her iki devlet arasında bölüştürülmüş olan Ermenistan'ın her iki devleti de bir masaya oturttuğu görülmektedir. Bu anlaşma ile birlikte konar-göçerlerin Ermenistan ve Azerbaycan ahalisine olan tehditleri engellenmek istenmiştir.¹⁷¹

Göktürklerin son döneminde Tong yabgu liderliğinde Bizans ile olan anlaşma uyarınca Göktürk orduları tekrar Derbent bölgesinde görüldü. Bu dönemde Bizans tahtında Heraklios oturmaktaydı, o ittifak uyarınca Sasanilerle savaşılmaktaydı ve Göktürk ordularının desteği olmadan Sasaniler üzerinde baskı kuramayacağını anladığı için Göktürk ordularının Kafkaslardan geçmesi için Derbent üzerine hareket

¹⁷⁰ Menandros, *a.g.e.*, ss. 174-176.

¹⁷¹ Menandros, *a.g.e.*, ss. 71-76.

etti. ¹⁷²Tong Yabgu önderliğindeki Batı Göktürk orduları Heraklius'a yardım etmek için Derbent'i geçti ve Sasani İmparatoru Hüsrev'e; Heraklius ile yaptığı anlaşmaya uymasını, ele geçirdiği Bizans topraklarını geri vermesini aksi takdirde yaptığı ittifak gereği kendisine saldıracağını bildirdi. Bunun üzerine Hüsrev, Yabgu'ya akrabalık bağları üzerinden hareketle kendisi ile savaşmaması gerektiğini bildirdi. Buradaki akrabalık bağı vurgusu İstemi Yabgu'nun kızı Fakim'e yapılmıştır¹⁷³ ki bu bilgi Sasanilerin Aşina soyuyla bağlantısına kanıt niteliği taşımaktadır. Yapılan ittifak gereğince konar-göçer ordusu bölgede yağma faaliyetleri gerçekleştirmiş, Heraklius'un ordusu ile birleştikten sonra Tiflis şehri kuşatılmıştır. Tong Yabgu, 626 yılının kış şartları sebebiyle geri çekilme kararı almıştır, bununla birlikte İmparator Heraklius'un yanında kırk bin kişilik bir kuvvet bırakmıştır. Heraklius bu yardımcı kuvvetler ile Albanya'yı fethedip, güneye yönelmiştir. 627 yılının kış aylarında Sasani ordusu ile giriştiği Ctesiphon muharebesini kazanan Heraklius'un bu başarısı Sasanileri iç karışıklıklara sürükledi. Sasani önde gelenleri Hüsrev'in yerine oğlu Kavad'ı tahta geçirdiler ve yeni şah kendisinden evvel başlatılan bu savaşı sona erdirmek için harekete geçti. Heraklius ile yapılan görüşmelerde barış sağlandı. Fakat Göktürkler anlaşma içerisinde yer almadığı için Tong Yabgu II. Kafkasya seferine çıkmıştır. Bu defa Göktürk orduları bölgede hâkimiyet kurmak için Derbent'i aşmıştır. Tong Yabgu, öncü birlik olarak oğlunu Tiflis'i kuşatmak üzere bölgeye sevk etmiş ve şehri zayıflatmak istemiştir. Tong yabgunun şehre gelmesiyle birlikte şehir düşmüş, önceki kuşatmanın intikamı alınmıştır. ¹⁷⁴

Tong Yabgu'nun oğlu Şad yönetiminde Albanya'nın Batı Göktürkler tarafından fethi başlatıldı. Heraklius'un barış anlaşması sonrası taraflar ele geçirdikleri bölgeleri iade etmişti. Fakat Sasani tarafı için bölgenin kontrolünü tekrar ele geçirmek söz konusu olmadı. Aynı yıl Göktürk-Hazar orduları Çorpan Tarkan komutasında Albanya'nın güneyinde Sasani ordularını ağır bir yenilgiye uğrattı,¹⁷⁵ ama Tong Yabgu'nun ölümü bölgedeki zaferleri ortadan kaldırdı. Tong Yabgu ile Heraklius'un ittifakı çerçevesinde gönderdiği kardeşi prenses Eudocia, evlilik için Tong Yabgu'ya

¹⁷² Moses, *a.g.e.*, s. 143; Sebeos, *Herakleios Tarihi*, (Çev. Z. Zühre İlkelen), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2019, s. 59.

¹⁷³ Moses, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁷⁴ Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019, ss. 55-66; Gömeç, *a.g.e.*, ss. 97-98.

¹⁷⁵ Moses, *a.g.e.*, s. 166; Gömeç, *a.g.e.*, s. 97.

doğru yola çıkmıştı ki yolda kötü haberi aldı ve geri döndü. ¹⁷⁶Evlilik yoluyla ittifak daha sonra Hazarlar ile yapılacaktır. Batı Göktürkleri Tong Yabgu'nun ölümünü takip eden yıllarda Kafkasya'nın güneyinde ele geçirdikleri şehir ve bölgeleri tekrar Sasani kontrolüne geçmiştir.

Göktürklerin tarih sahnesinden çekilmesiyle bağımsızlığına kavuşan Hazarlar, çevresindeki kavimlere gücünü kabul ettiren bölgesel bir güç halini almaya başlamıştır. Hazarlar döneminde Derbent'in Türk tarihi ile ilgili gerçekleştirilen yoğun ticari faaliyetler ile Hazar-Arap savaşlarıdır. Bu bölümde ikinci başlığa yer verilmiştir. Ticaretle ilgili olan kısım bir sonraki bölümün konusunu oluşturmaktadır.

Müslüman Araplar, İran'ın fethi ile birlikte fetih hareketleri Türklerin hüküm sürdüğü bölgelere dayanmıştır. Müslüman Araplar ile Türklerin mücadeleleri hem doğuda hem de kuzeyde Derbent bölgelerinde gerçekleşmiştir. Hazar Derbenti bölgesinde ilk savaşlar Hz. Ömer döneminde Abdurrahman bin Rebia komutasında ordu ile gerçekleşti. ¹⁷⁷ İslam orduları günümüz Ermenistan ve Azerbaycan topraklarını ele geçirmek üzere Irak'tan harekete geçmiştir. Bab halkı aman dileyerek teslim olmuş, İslam orduları Tiflis ve civardaki şehirlere yönelmiştir. Bab'ın yani Derbent'in Araplar eline geçmesi Hazar şehirleri için bir tehlike oluşturmaya başlamıştır. Nitekim aynı ordular Hz. Ömer emriyle Derbent'i aşır Hazar başkenti Belencer önlerine kadar ilerlemiş, fakat Hazar orduları Belencer'i müdafaada başarılı olmuş, Arap ordularını Derbent'in güneyine çekilmeye zorlamıştır. Fakat bu sefer Abdurrahman bin Rebia'nın son seferi olmayacaktır, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde de Derbent'in kuzeyine 652 yılında sefer düzenleyen Abdurrahman bin Rabia şiddetli geçen savaş sırasında şehit düşmüştür. . Abdurrahman bin Rebia'nın ölümü üzerine onun görevini üstlenen Selman bin Rebia, Kafkaslarda savaşlara önderlik etmiştir. ¹⁷⁸ Selman bin Rebia ise Derbent'in kuzeyine düzenlediği bir seferde muhtemelen Belencer şehrine gerçekleştirilen saldırıda şehit düşmüştür. ¹⁷⁹

¹⁷⁶ Gömeç, *a.g.e.*, ss. 97-98.

¹⁷⁷ Peler, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁷⁸ Ahmet Önkal, "Bahili, Abdurrahman bin Rebia", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, İstanbul 1991, ss. 483-484.

¹⁷⁹ Abdülkadir Şenel, "Selman bin Rebia", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 443-444.

Hazar Hakanı Abdurrahman bin Rebia'nın vefatı sonrası başlattığı büyük bir sefer ile Derbent'i ele geçirmiş,¹⁸⁰ Albanya ve Ermenistan içlerine akınlar düzenlemiştir. ¹⁸¹Hazarlar fetihlerinin en büyük kolaylaştırıcısı İslam devletinin geçirdiği iç karışıklık olan İlk Fitne'nin ortaya çıkması olmuştur. Bu dönemde İslam devleti yeni fetihler gerçekleştirememiş, tam aksine fethettiği bölgeleri kaybetmeye başlamıştır. Bu nedenle Hazar orduları Arran'a kadar ilerledi.

İslam devleti, Hulefa-i Raşidun döneminde Kafkasya'da kalıcı olarak hâkimiyet sağlayamamış, Hazar-Arap çatışmaları sınır bölgelerinde gerçekleşen sınır boyu çatışmaları ile sınırlı kalmıştır. İslam ordularının bölgede tekrar taarruza geçmeleri Emevilerin halifelik makamını ele geçirmesi ile başlamıştır. I. Muaviye döneminde Mesleme bin Abdülmelik'in komutasındaki Arap orduları 711 yılında Arran bölgesinden başlayıp Derbente kadar uzanan saldırıları ile devam etmiştir. ¹⁸²Hazarlar bu saldırılar karşısında Derbenti savunmayı başarmış, şehrin el değiştirmesini engellemiştir. Fakat Mesleme'nin sonraki yıllardaki saldırıları amacına ulaşmış, 714 yılında Derbent şehri Emevilerin kontrolüne geçmiştir. ¹⁸³ Mesleme'nin Derbent kuşatması hakkında Belazuri şöyle der;

“Mesleme onları muhasara etti ve onlara önce taş, sonra da taş şeklinde sokturduğu demir attırdı; bunlar fayda vermedi. Bunun üzerine Mesleme, Nuşirvan'ın sarnıçlarına su akıtmış olduğu pınara gitti; orada inek ve koyunlar kestirdi; bunların pislik dolu sakatatlarını ve hiltit ağacının zamkını pınara attırdı; bunun sonucu olarak onların suları bir gecede kurtlandı, koktu ve bozuldu. Gece karanlığı bastırınca Hazarlar kaçtılar ve kaleyi boşalttılar.”¹⁸⁴

Emevilerin 717 yılında gerçekleştirdikleri İstanbul kuşatması için bölgeden ayrılan Mesleme'nin yokluğunda durumu fırsata çeviren Hazarlar, Derbent'e saldırmış ve ele geçirmiştir. Daha sonra Hazar kuvvetleri Arran bölgesine ilerlemişler, bölgenin büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına almıştır. Halife Ömer bin Abdülaziz, Hatim bin

¹⁸⁰ Peler, *a.g.e.*, s. 150.

¹⁸¹ Koestler, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁸² Peler, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁸³ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, TTK Yay. , Ankara 2019, s. 39.

¹⁸⁴ El-Belazuri, *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 296.

Numan komutasında gönderdiği ordu Hazar ilerleyişini durdurmuş, fakat Kıpçak ve diğer Türk boylarından destek alan Hazar ordusu onları bozguna uğratmıştır.¹⁸⁵

II. Yezid'in halifeliği döneminde Cerrah bin Abdullah Ermeniye valiliğine atanmış, Hazarlar ile mücadele etmesi için görevlendirilmiştir. Cerrah bin Abdullah Hazarlar ile Ermeniye ve Arran bölgesinde başarı ile mücadele etmiş,¹⁸⁶ Hazarları Derbent'in kuzeyine kadar uzaklaştırmayı başarmıştır. Cerrah bin Abdullah ileri harekât ile Hazar başkenti Belencer'i ele geçirmiş, Hazarlar başkentini İtil'e taşımak zorunda kalmıştır.¹⁸⁷ 726 yılında Mesleme,¹⁸⁸ 730 yılında Cerrah bin Abdullah'ın gerçekleştirdiği seferler ile bölgede birçok kaleler ele geçirildi. 731 yılında Hazarların karşı saldırılarında Arap orduları mağlup olmuş, komutanları Cerrah bin Abdullah savaşta Hazar Prensi Barsbek tarafından öldürülerek kafası bedeninden ayrılmıştır.¹⁸⁹ Bu yenilginin sonucu olarak Hazar orduları güneyde Musul önlerine kadar ilerlemiştir. Fakat Arap ordularının toparlanması kısa sürmüş, Hazar orduları tekrar püskürtülmüştür. Mesleme'nin ertesi yıl gerçekleştirdiği seferde Arap orduları Belencer'de Hazar Hakanının oğlunu öldürmüş, buna karşılık Hazar hakanı topladığı ordusu ile Mesleme'yi Derbent'e sığınmak zorunda bırakmıştır.¹⁹⁰ Mesleme Derbente çeşitli imar faaliyetleri yürütmüştür. Anuşirvan döneminde inşa edilen surların Hazar saldırıları sonucunda zarar görmesi üzerine surların ve kapıların bakımlarını yaptırmıştır.¹⁹¹

Mervan bin Muhammed'in Ermeniye ve Azerbaycan'a vali olarak atanmasına kadar geçen süreçte Hazar-Arap mücadelesinde kesin üstünlüğün olmadığı savaşlar ile geçmiştir. Mervan'ın valiliği döneminde ise Hazar-Arap mücadelesinde Arap üstünlüğü görülmektedir. Arap orduları her ne kadar savaşlarda elde ettikleri başarılar ile Semender ve Belencer gibi Hazar şehirlerini ele geçirmiş olsalar da Derbent'in kuzeyinde hâkimiyetlerini yerleştirememişlerdir. Arap ordularının çekilmesinin ardından Hazarlar, kaybettikleri şehirleri geri almıştır. Bu sebeple Mervan bin

¹⁸⁵ Hüseyin Ali Dakuki, "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", (Çev. M. Faruk Toprak), *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Şerif Baştav'a Armağan)*, Yıl: XXV/2, 1987, s. 96.

¹⁸⁶ Peler, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁸⁷ Dakuki, *a.g.m.*, ss. 98; İbn Cerir Et-Taberi, *a.g.e.*, C. 7, ss.28; Minorsky, *a.g.e.*, s. 157.

¹⁸⁸ İbn Cerir Et-Taberi, *a.g.e.*, C. 7, s. 60.

¹⁸⁹ Elçin Neciyev, Meherrem Ahmedov, "Arap-Hazar Savaşları ve Derbent", *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, Sa. 1, 2021, s. 47; Akdes Nimet Kurat, "Abo Muhammad Ahmad Bin Asam Al-Kufi'nin Kitab Alfutuh'u", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, C. VII, Sa. 2, 1949, s. 264.

¹⁹⁰ Dakuki, *a.g.m.*, s. 102.

¹⁹¹ Peler, *a.g.e.*, s. 153; İbn Cerir Et-Taberi, *a.g.e.*, C. 7, s. 96.

Muhammed tekrar Derbent'i aşıp Semender ve Belencer'i tekrar ele geçirmiş, 737 yılında büyük bir ordu ile tekrar Derbent'i aşan Mervan bin Muhammed komutasında Emevi orduları Hazar başkenti İtil'e kadar ilerlemiştir. Hazarlar bu saldırı karşısında başkentini batı kısmını kaybetmiş, bunun üzerine Hazar Kağanı başkentini terk etmek zorunda kalmıştır. Bu başarısız savunma üzerine Hazar hakani, büyük bir başarı elde eden Mervan bin Abdullah'tan aman dilemiş, Arap hâkimiyetini ve İslamiyet'i kabul etmek koşuluyla barış yapmak durumunda kalmıştır.¹⁹² Fakat Mervan bin Muhammed'in ordularının Derbent'in güneyi geçmesi ile Hazar hakanının eski dinine dönmüştür. Mervan'ın savaşlarda aldığı esirleri Derbent'in güneyine yerleştirilmesi günümüz Azerbaycan bölgesindeki demografinin değişmesinde büyük bir etkisi olmuştur.

Abbasilerin iktidara gelmesiyle Kafkasya'da gerçekleşen Arap-Hazar çatışmasında bir durulmanın olduğu görülmüştür. Emevilerin saldırgan politikalarına karşı Abbasiler daha ılımlı bir yaklaşım benimsemelerinin çatışmaları durdurduğu görülmüştür. Abbasi halifesi Ebu Cafer Mansur, Ermeniyeye valisi olarak atadığı Yezid bin Useyd al-Sulami'ye Hazar hakanının kızı ile evlenerek ilişkilerin geliştirilmesini tavsiye etmiştir. Yezid, halifenin teklifine uyarak Hazar prensesi ile evlenmiş; fakat prensesin doğum sırasında çocuğuyla birlikte ölmesi üzerine kısa süreli barış sone ermiştir. Hazarlar, Derbent'i aşıp Ermeniyeye ve Azerbaycan topraklarına akınlar düzenlemiştir. 775 yılında diğer Türk boylarından aldığı destekle ordusunu güçlendiren Hazar hakani, Ermeniyeye vilayetindeki Tiflis şehrini ele geçirmiştir. 799 yılında Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında tekrar evlilik yoluyla anlaşma girişimi olmuştur. Bu anlaşma uyarında Abbasi halifesi Harun Reşid'in vezirlerinden Fadıl bin Yahya el-Bermeki ile Hazar hakanının kızı Sitit evlendirilmiştir. Fakat Sitit'in hamile iken ölmesi üzerine evvelki durum tekrarlamıştır. Hazarlar Derbent'in güneyine büyük akınlar düzenleyerek Müslümanları öldürmesi üzerine Harun Reşid, Yezid komutasında bir orduyu Hazarlar üzerine sevk etmiş, bu ordu Hazarları Ermeniyeye'den çıkartmıştır.¹⁹³ Bu tarihten itibaren Hazarlar ile Araplar arasında Kafkasya'da savaşların sonu gelmiştir. Araplar ile Hazarlar arasında gerçekleşen Kafkasya'da hâkimiyet mücadelesinde iki tarafta istediğine ulaşamamıştır. Hazar Demirkapısı yani

¹⁹² Kurat, *a.g.e.*, s. 39; Koestler, *a.g.e.*, ss. 30-31; Dakuki, *a.g.m.*, s. 103.

¹⁹³ El-Belazuri, *a.g.e.*, s. 300.

Derbent, yapılma amacına uygun olarak konar-göçer saldırılarına karşı bölgedeki stratejik önemini korumuştur.¹⁹⁴

Bizans-Hazar ittifakı ile Kafkasya'daki Hazar-Arap mücadelesi arasında şüphesiz bir ilişki vardır. Hazar Kağanlığı, Göktürklerin ardılları olarak kuruldukları uç beyliği döneminde Göktürk-Bizans ittifak girişimlerinin bir sonucu olarak Bizans ile ittifak içine girmiştir. Sasani İmparatorluğunun yıkılması ve Göktürklerin dağılması üzerine bölgede varlık gösteren Hazarlar müstakil bir devlet olmuş, elde ettikleri başarılar ile bölgesinin en güçlü devleti konumuna yükselmiştir. Bu sebeple Bizans İmparatorları İslam devletine karşı Hazarları müttefik olarak yanlarına çekmiştir. Bu ittifakın sonucu olarak Hazarların Kafkasya'daki başarıları Bizans üzerindeki baskıyı hafifletmiştir.¹⁹⁵ Özellikle Emevilerin İstanbul kuşatması sırasında Hazarların Arap topraklarına saldırarak eski şehirleri olan Derbente saldırımları, Arapların bölgede askeri varlık bulundurmalarını zorunlu kılmıştır. Bu gibi durumların da etkisi ile İstanbul kuşatması başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

¹⁹⁴ Arap-Hazar mücadelesi için bkz. M. İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2004, ss. 269-306.

¹⁹⁵ Artamonov, *a.g.e.* , s. 307.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. DEMİRKAPILARDA TİCARET VE GÖÇ

3.1. DEMİRKAPILARDA TİCARET

Türkler kavimleri konar-göçer yaşam tarzının benimsemenin bir sonucu olarak yerleşik kavimlerin aksine ticaretle çok ilgilenmemişlerdir. Türklerin ticaretteki varlıkları avcılık, hayvan yetiştiriciliği ve madencilik ile ortaya çıkan ürünlerin satışı ile sınırlı olmuştur. Fakat Türk kavim ve devletleri Hunlardan itibaren ticaret yollarını egemenlik altına almayı en önemli politikaları olarak benimsemişlerdir.¹⁹⁶

Hunlar ile başlayan Göktürkler ve Uygurlar ile devam eden siyasi tarihimizde devlet yöneticilerinin üzerinde en fazla uğraştıkları politika Çin'den başlayıp Avrupa'nın içlerine kadar uzanan İpek yolunda hâkimiyet tesis etmek olmuştur. Türk kavimleri ticaretle ürettikleri temel maddelerin satışı ve ihtiyaç duydukları temel gıda maddeleri ile ilgilenmişlerdir. Fakat Türklerin İpek yolunda hâkimiyet politikası, Türk devletlerinin en önemli vergi kalemi olmuştur. Bu sebeple İpek yolunu batı yönünde takip ederek hâkimiyet alanlarını genişletmişlerdir.

Önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi Demirkapılar veya Derbentler sadece Türk saldırılarını veya akınlarını durdurmamıştır, konar-göçer Türklerin İpek yolunda hâkimiyetlerini kısıtlayan da bir yapı olmuştur. Konar-göçer Türklerin komşularının kendilerinden evvel İpek yolundan on yıllardır elde ettikleri gelirleri, İpek yolunda hâkimiyet elde ettikten sonra almaya başlamışlardır; bu ise ticaretle uğraşmayan fakat ticaretle uğraşanları hâkimiyetleri altına alarak söz konusu alışverişlerden alınan vergiler sayesinde ticaretten gelir kazanmayı hedefleyen Türk yöneticileri için bir politika olmuştur.¹⁹⁷

Hunların temel uğraşları içerisinde ticaretin olmadığını bilmekteyiz, bununla birlikte Çin resmi hanedan kayıtlarında yer alan sınır pazarlarının kurulması veya yeniden açılması ifadelerinden hareketle Hunlarında ticaret yaptıklarının bir göstergesidir. Han hanedanı ile Hunlar arasında gerçekleşen ticarete Hunlar diğer

¹⁹⁶ İsenbike Togan, *Tarih ve Kurgu*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2022, s. 3.

¹⁹⁷ Yusuf Gedikli, *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2021, ss. 72-73.

konar-göçer kavimlerinin yaptığı gibi hayvan ihraç etmişlerdir. Buna karşılık Hunlar üretiminde bulunmadıkları tarımsal ürünler ile tekstil malzemeleri ithal etmişlerdir.¹⁹⁸ Hunlar ihraç ettikleri malzemeler hayvansal üretimden elde edilen yün, deri ve kürk gibi ürünlerdir. Bununla birlikte konar-göçer toplumlardan Çin'e canlı hayvan ithal edildiği de bilinmektedir.

Hunlar ve Han yöneticileri arasında gidip gelen elçiler aracılığıyla yapılan hediyeleşmeler de ticari faaliyetler içerisinde yer almaktadır. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Hunlar tarafından Han sarayına canlı hayvanlar gönderiliyorken Han sarayından Hunlar otağına ham ipek, ipekli kumaşlar, pirinç, darı gibi çoğu tarımsal mahsul olan ürünler gönderilmiştir. Hunlar hayvancılığı geçim kaynakları olarak benimsedikleri için kendilerinin tüketebileceğinden fazla olan ürünleri ihraç ederlerdi.¹⁹⁹ Hayvancılıktan en fazla miktarda çıkan ürün şüphesiz et olmuştur. konar-göçer kavimler elde ettikleri bu ürünün ömrünü uzatmak için bazı yöntemler kullanmışlardır. Bunlardan en önemlisi şüphesiz pastırma olacaktır. Türk askerlerinin seferlerde yiyeceklerinin büyük bölümünü atların sırtı ile eğer arasına koyup sıkıştırarak elde ettikleri pastırma oluşturmaktadır. Bunun yanında Hunlar döneminde etin konserve olarak saklandığını ve Çin'e ihraç edildiğini de bilmekteyiz.²⁰⁰ Hunlar güçlerinin doruklarında iken Büyük okyanustan Hazar denizine kadar uzanan topraklara hükmetmekteydi. Dünya tarihinin şüphesiz en büyük ticaret ağı olan İpek yolunun hâkimiyetleri içerisinde kalan bölümünden Hunlar ticaretten vergi kazanmaktaydılar. Çinli hanedanlar ellerinde üretilen ipeğin batıya gerçekleşen ticaretinden ve getirdiği büyük zenginlikten ancak ünlü seyyah Chang Chien raporundan sonra öğrenmişlerdir. Buna karşın Hsiung-nu Ch'an-yü'e'leri on yıllardır bu ticaretten vergiler alarak kar etmekteydiler.²⁰¹

Han hanedanlığı döneminde Hunlar ile gerçekleştirilen siyasi ilişkiler içerisinde karşılıklı hediyeleşmeler ticari faaliyetler içinde kabul edilmelidir. Ticaret, bir mal karşılığında para veya bir başka malın takasıdır. Buradan hareketle Ch'an-yü ve Han imparatoru arasında gerçekleşen karşılıklı hediyeleşme ticari bir faaliyet olarak kabul edilebilir. Bu geleneğin başlangıcını yukarıda bahsettiğimiz dönemle olmakla

¹⁹⁸ Vasary, *a.g.e.*, s. 29; J. M. De Groot, vd., *a.g.e.*, s. 29; Gedikli, *a.g.e.*, s. 71.

¹⁹⁹ Golden, *a.g.e.*, s. 34.

²⁰⁰ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları*, Kronik Kitap, İstanbul 2018, ss. 62-63.

²⁰¹ Ercilasun, *a.g.e.*, s. 197.

birlikte, hediyelerin geldiği coğrafyalar İran sınırında üretilen ürünlere veya aynı coğrafyada yetiştirilen hayvanlara kadar uzanmıştır. Batı Türkistan'da yetişen atların bu gelenek ile Çin sarayına gönderildiğini²⁰² ve hediyein Çin sarayına ulaşması için geçtiği güzergâhın içinde Demirkapı'nın da olması muteberdir. Bu konuda en önemli ispatlar içerisinde ünlü Çinli seyyah Hsüan-Tsang'ın seyahatnamesi içerisinde aktardığı güzergâh anlatısında Demirkapı'nın da yer almasıdır.²⁰³ Demirkapı'nın içerisinde yer aldığı bu güzergâhın tercih edilmesindeki en büyük etken ise güvenlik olmuştur. Önceki bölümlerde bahsettiğimiz gibi Türk akınlarını durdurmak için bölgede oluşturulan askeri savunma planları aynı zamanda ticari faaliyetlerin de güvenliğini sağlamıştır. Bu sebeple İpek yolunun bu kısmında ticaret çok gelişmiştir.

Hunların dağılmasının ardından Maverâünnehir bölgesini de hâkimiyetleri altına alan Eftalitler yani Akhunlar, ardılları oldukları Hunlar gibi İpek yolunda hâkimiyetlerini genişleterek büyük kazançlar sağlamışlardır.²⁰⁴ Akhunlar, İran coğrafyasında ve ardından Hint yarımadasında hâkimiyet kuran ilk Türk devleti olması açısından önemlidir. Akhunlar, Hunların ardından ipek yolunun İran kısmı ile Hindistan üzerinden İran'a gerçekleşen ticarete de söz sahibi olmuşlardır.

Hunların ardıllarında olan Göktürkler, atalarının Çin ile yaptıkları ticari faaliyetlere devam etmişlerdir. Onlarda ataları gibi Çin'e at ihraç etmiş karşılığında ipek almışlardır.²⁰⁵ Onların döneminin en karakteristik özelliği devlet yönetiminde ve siyasetinde Soğdlu tüccarın etkin olması olmuştur. Akhun hâkimiyeti kırıldıktan sonra Soğdlu tüccarlar Göktürk(Tu-jüe) hâkimiyetinde ticaretle uğraşmaya devam etmişlerdir. Sasani devleti ile bozulan ilişkiler sonucu ticaretin sekteye uğramaması için diplomatik faaliyetlerde bulunan Soğdlu tüccarlar, Göktürkler döneminde İstanbul'dan Çin'e uzanan İpek yolunda ticaretle uğraşan bir kavim olarak yaşamışlardır.

İpek yolu üzerinden gerçekleşen ticaretten gelir sağlayan Türk kavim ve devletleri Semerkant derbenti üzerinde hâkimiyet tesis etmek zorunda kalmışlardır. Semerkant Demirkapı'sı coğrafi konumu itibarıyla Türk orduları kadar, tüccarlarında

²⁰² Edward Hetzel Schafer, *Semerkand'ın Altın Şeftalileri*, (Çev. Serkan Acar), Selenge Yay., İstanbul 2020, ss. 110-111.

²⁰³ Erkin Ekrem, *a.g.t.*, s. 136.

²⁰⁴ Gömeç, *a.g.e.*, s. 53.

²⁰⁵ Sencer Divitçioğlu, *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, Alfa Yay., İstanbul 2016, s. 269.

kullanmak zorunda oldukları zaruri bir güzergâhtır. Bu güzergâh ipek yolunun diğer kollarına nazaran daha fazla hareketliliğin olduğu bir coğrafyada yer almaktadır. Hem İran'dan doğuya giden mallar hem de doğudan batıya ulaştırılmak istenilen ticari ürünler bu geçitten geçerek İran pazarlarına ve daha sonra daha da batıya ilerleyebilmektedir. Bu sebeple Semerkant Demirkapı'sı ipek yolu ticaretinin en önemli noktalarından olmuştur.

Türk kökenli halkların batıya ilerleyişleri ile paralel ilerleyen en önemli gelişme şüphesiz tarım olmuştur. Orta Asya'nın bozkırlarından Avrupa içine göç eden a konar-göçerlerin tarımla olan ilişkilerinin Batı Türkistan'da gelişmeye başladığını ve Kafkasya ve Kırım üzerinde yoğunlaştığını arkeolojik buluntuların ortaya çıkardığı maddi kalıntıların ışığında görebilmekteyiz. Fakat her iki Demirkapı'nın da aşıldığı tarımsal faaliyetlerin tarihsel başlangıç noktası olan Orta doğuya girişle birlikte konar-göçer Türk boylarının yerleşik hayata geçerek gerçekleştirdikleri devrim, onların tüm yaşamlarını değiştirmiştir.

Avrupa Hunlar ile ardılları oldukları Hunların ticarete ortak oldukları en önemli nokta sınır pazarları olmuştur. Hunlar, Çin ile sınır bölgelerinde kurulan pazarlar vasıtasıyla ticaret yapmakta; Avrupa Hunları ise çok benzer şekilde Roma'nın sınır bölgelerinde ticaret yapmışlardır.²⁰⁶ Hunlar para kullanmadıklarından hareketle ticareti takas usulüyle yaptıkları kanaatine varabiliriz. Romalı tarih yazarlarından birisi olan Jordanes'in aktardığı bilgilerden hareketle, Avrupa Hun toplumunun deri ticaretiyle de uğraştıklarını bilmekteyiz. Doğu Avrupa'da özellikle Tuna boylarında yapılan arkeolojik kazılarda ele geçirilen nümizmatik malzemelerin fazlalığı Hunlar ile Doğu Roma arasında gerçekleşen ticaretin Batıyla gerçekleşen ticaretten fazla olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.²⁰⁷ İpek yolunun kuzey kolu olan Hazar denizinin kuzeyinden Kırım'a ve oradan Avrupa içlerine ilerleyen bir ticaret ağı olmuştur. Orta Asya'da hâkimiyet kuran Türk devletlerinin bir politikası olarak Karadeniz'in Kuzeyinde kurulan Türk devletleri de İpek yolunun Kuzey kanadını kontrol etmişlerdir. Orta Asya'da ikiye ayrılmış ve kuzey coğrafyasından ilerleyen kol Hazar Denizinde güneye Derbent'e ilerleyen bir ticaret yolu da vardır. Bu ticaret yolu kuzeyli konar-göçerler ile güneyli yerleşikler arasında bir ticaret köprüsü konumundadır.

²⁰⁶ E. Arthur Thompson, *Hunlar*, (Çev. M. Sibel Dinçel), Phoneix Yay., Ankara 2012, ss. 217-220.

²⁰⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, ss. 94-95

Buraya hâkim olan Türk devletleri ve toplumları güneyli komşularına hayvan ürünleri ve özellikle kürk ihraç etmişlerdir ki bir dönem bu ticaret yoluna Kürk yolu denmiştir. İpek yolunun merkez Asya kısmında para birimi olarak ipek kullanılmıştır, aynı şekilde de ipek yolunun kuzey kanadı için para birimi olarak Türkler arasında kürkün kullanıldığı kaynaklarda görülmektedir.²⁰⁸

İpek yolunun Türklerin hâkimiyetinde olduğu dönem içerisinde sınır bölgelerde yer alan Belh, Merv gibi şehirlerde gerçekleşen büyük çaplı ticari faaliyetler adları geçen şehirlerde büyük bir refah artışına ve büyümeyi teşvik etmiştir. Bu şehirler Türklerin sağladığı güvenlik ortamında uluslararası ticaret ile zenginleşirken, entelektüellerin vücuda getirdiği kültür mirası ortaya çıkarmıştır.²⁰⁹

Eftalitler yani Akhunlar döneminde İran coğrafyasının doğu kısımları egemenlik altına alınmış, Türk kökenli hanedanların İpek yolunda egemenlik alanları Çin sınırlarından Hindistan'a değin ticaret yolları boyunca uzanan egemenlik genişlemiştir. Hindistan sınırları üzerinde kurulan egemenlik ile birlikte Güney Çin'den Hindistan'a uzanan ticaret ağı üzerinden de Türkler gelir sağlamaya başlamışlardır.

Kafkasya'da yer alan Derbent şehri ile Semerkant bölgesinde yer alan Demirkapı bölgelerinde gerçekleşen ticari faaliyetlerin en önemli farkı Kafkasya üzerinden gerçekleşen ticarete Türk kökenli kavim ve devletlerin daha etkin olarak var olmasıdır. Özellikle Hazar ekonomisinin temelini ticaretin oluşturduğunu ve devletin büyümesinde veya genişlemesinde en önemli etkenin ticaret olabileceğini aktaran araştırmacılar dahi vardır.²¹⁰

Hazarlar döneminin büyük şehirlerinden olan Semender, İtil ve sınır bölgesinde yer alan Derbent gibi şehirler, çağlarında adları büyük ticaret şehirlerarasında yer almıştır. Hazarlar ardılları oldukları Türk devletlerinin aksine yarı konar-göçer denilebilecek bir yaşam tarzını benimsemişlerdir. Onlar Orta Asya'dan göç edip Kuzey Kafkasya bölgesine geldikten sonra yarı yerleşik bir hayat tarzının sonucu olarak yaylak ve kışlak kültürünü oluşturarak yaşamlarını sürmekle birlikte

²⁰⁸ Frankopan, *a.g.e.*, ss. 115-121; Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, ss. 226-227; Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, Yeditepe Yay., İstanbul 2015, s. 324.

²⁰⁹ Golden, *a.g.e.*, s. 39.

²¹⁰ Akdes, *a.g.e.*, s. 31; Vasary, *a.g.e.*, s. 214.

yerleşik hayatı benimseyip adları dönemlerinde ticaret şehirleri olarak anılacak olan şehirler ve kaleler inşa ederek ardılı oldukları Türk devletlerinden bu özellikleri özelinde ayrılmaktadırlar. Bu şehirler Hazarların büyük şehirleri olan Belencer, İtil gibi şehirler olmakla birlikte Sarkel gibi savunma amaçlı inşa edilen kalenin dahi kaynaklarda adının ticaretle zikredilmesi Hazarların ticarete etkin olduklarının bir kanıtıdır.²¹¹

Hazar Demirkapı'sı veya Derbent şehri döneminde Hazar denizindeki büyük liman kentlerinden birisi olmuştur. Müslüman coğrafyacı Yakut el-Hamevi'nin Mu'cemü'l-büldan adlı yapıtında aktardığına göre “*kuzeyden Hazarlar, Serir, Şinzan, Hayzan ülkeleri, Gürcüler, Ruklan, Zirikran, Gümeyk ülkeleri, güneyden Cürcan, Taberistan, Deylem, Gilan halkı gelerek ticaret yaparlardı*” bilgisinden hareketle Derbent şehri İpek yolunun bir kolu üzerinde bulunmanın yanında Hazar denizinde deniz ticaretinde de etkin bir şehirdir.²¹² İstahri'nin eseri olan Mesaliku'l-Memalik'te Hazar ülkesinde zambak, civa, bal, mum, ipek ve post üretimi yapılarak uluslararası ticarete buldukları söylenir.²¹³ Ayrıca Hazar ülkesinin doğusunda Müslüman bir nüfus ile çok sayıda tüccarın varlığından söz etmesi ile birlikte İpek yolunun kuzey kolunda Hazar denetimindeki ticari faaliyetlerin yoğunluğu tezimiz de desteklenmektedir. İbn-i Havkal'ın aktardığına göre söz konusu üretilen ürünlerin yanında keten elbiseler dokunur ve bol miktarda safran yetiştirilir, ayrıca çokça tercih edilen kırmızı boya bitkisi üretimi de yapılmaktadır.²¹⁴ Herhalde burada safran üretimiyle birlikte bahsedilmese de boya üretilen söz konusu bitki safran olacaktır. Hazarlar üretiminde buldukları ticari malların uluslararası ticarete atılacağı yollar bellidir. Hiç şüphesiz Müslüman tüccarların varlığı bizlere gösteriyor ki Derbent üzerinden Müslüman tüccarlar Hazar ülkesi ile ticaret yapmaktadır.

Konar-göçer ekonomisinin veya bozkır ekonomisinin temelini dayandığı en önemli nokta yağma faaliyetleri olmuştur. Konar-göçerler yağmalama yaparak çoğunluğu bozkırda üretimi yapılamayan ve ihtiyaçları olan tarımsal ürünleri ele

²¹¹ Hans Wilhelm Haussig, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2001, s. 176; *Hududü'l Alem*, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı) Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, s. 123.

²¹² Şeşen, *a.g.e.*, ss. 130-131.

²¹³ İstahri, *Mesaliku'l-Memalik*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2020, ss. 199-200.

²¹⁴ İbn-i Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Teditepe Yay., İstanbul 2021, ss. 264, 270.

geçirmişlerdir. Bu yağma faaliyetlerinde esir alarak, alınan esirlerin farklı coğrafyalara köle olarak satıldığı da kaynaklarda görülmektedir.²¹⁵

3.2. DEMİRKAPILAR VE TÜRK GÖÇLERİ

Demirkapılar giriş bölümümüzde de bahsettiğimiz üzere coğrafi engellerin geçit verdiği bölgelerde inşa edilen yapılardır. Konar-göçer toplumlarının ve konumuz sebebiyle özellikle Türk toplumlarının doğu-batı, kuzey-güney yönlü hareketlerini belirleyen unsur coğrafya olmuştur.²¹⁶ Türk devletlerinin saldırılarından çekinen yerleşik kavimler kendilerini ve mallarını korumak adına coğrafyayı kullanarak Türk akınlarını durdurmak istemişlerdir. Bu sebeple inşa edilen yapıların başında Demirkapılar gelmektedir.

Türkler bozkıra yerleşmiş bir ulus olarak konar-göçer bir yaşam sürdürdükleri için tarihin ilerleyen süreçlerinde tüm toplumlarda olduğu gibi genişlemek durumunda kalmışlardır. Bu genişleme veya yayılma hareketleri bozkır iklim kuşağı boyunca gerçekleşmiş, ardından bozkır dışına taşmıştır. Bozkır coğrafyası, coğrafi engelleri bünyesinde barındırmayan bir yapıdadır ve konar-göçer Türk toplulukları göç sırasında coğrafi engellerden kaçarak göç etmişlerdir. Bu sebeple Türk kökenli halklar bozkır coğrafyasında rahat bir şekilde yer değiştirmişlerdir. Fakat tüm bozkırı hâkimiyet altına aldıklarında veya bozkırı farklı güçler hâkimiyetleri altına aldıkları dönemlerde Türkler zorunlu olarak yer değiştirmek veya toplu şekilde coğrafyalarından göç etmeye mecbur kalmışlardır. Türk halklarını göç etmesinin altında birçok etken yatmaktadır. Bu nedenler arasında salgın hastalıklar, nüfus artışı, otlak yetersizliği, iç-dış baskılar, siyasi anlaşmazlıklar ve yeni yerler fethetme arzusu yer almaktadır.²¹⁷

Türk konar-göçerlerin göç hareketleri yerleşik toplumlar tarafından tehlike olarak görülmüştür, zira konar-göçer toplumlar ordu millet anlayışına sahiptirler ve toplumun neredeyse her bireyi asker olarak yetiştirmiştir. Bu büyük askeri güçten çekinen yerleşik kavimler konar-göçerlere karşı önlemler almak durumunda kalmıştır.

²¹⁵ Ahmet N. Özdal, *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, Selenge Yay., İstanbul 2016, s. 84.

²¹⁶ Peter B. Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Yahya Kemal Taşdan), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 34.

²¹⁷ Salim Koca, "Türklerin Göçleri ve Yayılmaları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, ss. 654-656.

Hunların coğrafyalarından ilk hareketleri Modu Ch'an-yüe döneminde coğrafyalarının dört bir tarafına gerçekleştirilen akınlar ile olmuştur. Modu, babası Touman'ı öldürüp tahta çıktıktan sonra ulusu bir araya getirmiştir. Modu, Çin'deki iç karışıklıklar döneminde doğuda Tung-hu'ları yenip, kuzeyde Sibiryta eteklerine kadar sefer düzenleyip yönünü batıya dönmüş ve batıdaki komşuları Yüeh-chihleri mağlup etmiştir. Yüeh-chihlerin yenilip günümüz Türkistan'ına göç etmesi eski topraklarının Hun konar-göçerlerine yeni yurt olmasını sağlamıştır. Bu Hunların batıya yönelmelerinin önündeki en büyük engelin ortadan kalktığına göstergesidir. Modu, ölümünden evvel batıdaki diğer bir büyük güç olan Wusunları da kendi topraklarına bağladıktan sonra Hunlar Hazar denize kadar olan sahada en büyük güç olarak İran medeniyeti ile komşu olmuşlardır. ²¹⁸Fakat Hunların batıya açılmaları bozkır coğrafyası içinde yer almış, İran medeniyetiyle savaflara girişilmemiştir. Hunların İran devletleri ve toplumuyla ilişkisi ticari hayatla sınırlı kalmıştır.

Asya Hun İmparatorluğunun yıkılması üzerine Hun kitleleri batıya doğru göçe başlamıştır. Bu göç ile Hun kitleleri önce günümüz Türkistan bölgesine gerçekleşmiş, ardından bu bölgeden iki kol halinde tekrar batıya yönelmiştir. Bu iki kolun birisi Hazar denizin kuzeyinde bozkır kuşağını takip ederek Karadeniz'in kuzeyine, diğeri ise Semerkant Derbendini aşarak güneye ilerlemiştir. Hem kuzeyden Avrupa içlerine göçen Hun kitleleri hem de Türkistan'ın güneyine hareket eden Hun kitleleri yerleşik imparatorluklar için aynı tehlikeyi oluşturmuştur. Yerleşik Roma, İran ve Hindistan kavimleri söz konusu Hun kitlelerinin baskısı altında ezilmiştir. Bu konar-göçer topluluğun farkında olan Sasaniler, diğer kavimlerin aksine en az zarara uğrayan devlet olmuştur. Fakat yine de konar-göçer saldırıları karşısında dayanmış ama konar-göçerler tarafından da yıkılmamıştır. Bizans'la süren uzun savaflar ve konar-göçerlerin saldırıları karşısında zayıflayan Sasaniler, İslam devletiyle gerçekleşen bir dizi savaştan sonra yıkılmıştır.²¹⁹

Merkez Asya'dan kopan Hun kitleleri yeni yerleştikleri bölgelerde kısa sürede teşkilatlanarak kendi müstakil devletlerini kurmuşlardır. Hazar denizinin kuzeyince hareket eden kitleler Avrupa Hun İmparatorluğunu, Türkistan'a ve güneyine hareket eden kitleler ise Akhun İmparatorluğunu kurmuşlardır. Söz konusu iki devlet de kısa

²¹⁸ Onat vd., *a.g.e.*, ss 13-14.

²¹⁹ Esko Naskali, "Sasaniler", *TDV. İslam Ansiklopedisi* C. 36, TDV. Yay., İstanbul 2009, s. 175.

sürede bölgesinin süper gücü haline gelmiş, Avrupa Hunları batıda Roma üzerinde, Akhunlar ise Sasaniler ve Hindistan üzerinde baskı kurmuştur.²²⁰ Bu üstünlükteki en büyük etki Hunların konar-göçer hayatın getirisi olarak oluşan ordu-millet anlayışı olmuştur. Asya Hun İmparatorluğundan kopan bu kitleler yerleştikleri yerlerin demografik yapısında da etkili olmuşlardır.

Altay dağlarında kopan bir Hun kütlesi Ortaçağ'da Toharistan olarak adlandırılan günümüzde Afganistan'ın kuzey bölgesine tekabül eden coğrafyaya yerleşmiştir. Hun kitleleri bu bölgeye geçmek için Demirkapı olarak adlandırılan merkezden geçmişlerdir. Bu bölgeye gelmeleri ile Sasani devleti arasında ilk temaslar gerçekleşmiştir.²²¹ Bölgede henüz siyasi bir güç haline gelmemiş olan Akhunlar, Sasani kralı II. Şapur döneminde ittifak yaparak Roma İmparatorluğuyla gerçekleşen savaşlarda Sasani ordusunun sol kanadında yer aldıkları görünmektedir.

Merkezi Asya'dan Türk göçleri doğudan batıya doğru gerçekleşmiştir. Bunda temel etken bozkır iklim kuşağı olarak adlandırılan 60-30 derece kuzey enlemleri arasındaki coğrafi bölgenin elverişli ortamı olmuştur. Akhun dönemi haricinde diyebiliriz ki İslamiyet'ten evvel Türklerin göç hareketleri Karadeniz'in kuzeyinden Orta Avrupa içlerine doğru gerçekleşmiştir.²²² Bundaki temel etken giriş bölümünde de bahsettiğimiz Demirkapılar olmuştur. Türkler söz konusu bozkır boyunca gerçekleştirdikleri göç hareketinde ne Demirkapı'daki ne Kafkasya Derbentdeki ne de Avrupa içinde yer alan Derbentlerdeki gibi İran veya Roma gibi yerleşik siyasal güçlerle karşılaşmadan ilerleyebilmişlerdir.

Türkler, tarihin başlangıcından itibaren günümüz Türkistan'ında yaşamışlardır. Arkeolojik kaynaklar ışığında Türklerin ilk kültür uygarlıkları içerisinde kabul edilen Andronovo kültür çevresi Ceyhun ırmağına kadar yayılmıştır.²²³ Buradan hareketle Demirkapı bölgesindeki Türk demografisi tarihin ilkçağlarına kadar gitmektedir. Fakat ilerleyen yüzyıllarda Türklerin bölgedeki demografik üstünlüklerinin ortadan kalkmasına dair Kaşgarlı Mahmut, Divan-ı Lügatit-Türk eserinde şöyle der;

²²⁰ Konukçu, *a.g.m.*, s. 829.

²²¹ Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, (Çev. Mutlu Gün), İstanbul 2004, s. 31.

²²² Czegledy, *a.g.e.*, ss. 12-20.

²²³ Elvin Yıldırım, *Andronovo Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, ss. 163-169.

“Yenkend'den doğuya doğru bütün Maveraiünnehr'in Türk diyarı olduğunun delili; Semerkand'ın Semizkend, Şaş'ın Taşkend olarak adlandırılması ve Özkend, Tunkend ve bu gibi şehir isimlerinin hepsinin Türkçe olmasıdır. Kend Türkçede "şehir" demektir. Onlar (Türkler) bütün bu şehirleri kurarak onlara bu adları verdiler. Bu adlar olduğu gibi kaldı; ancak oralarda Farslar çoğalınca Acem şehirleriymiş gibi oldu. Bugün Türk diyarının sınırları Özcend'den Çin'e ve Rum'dan Çin'e kadar kabul edilir ve kıyıları Bahr-i Abesgun (Hazar) denilen denize bakar; uzunluğu beş bin fersah, eni ise üç bin fersaktır; tamamı sekiz bin fersah eder.”²²⁴

Türklerin Demirkapı bölgesinde tekrar demografik üstünlüğü kurması Akhunlar ile başlamış, Göktürkler döneminde devam etmiştir. Göktürkler döneminde Türk yerleşimine dair kanıtları Orhun kitabeleri vermektedir. Kültigin Abidesinin doğu yüzünde Türk göçleriyle alakalı olarak şöyle bir anlatı vardır:

“Dört tarafı hep düşman imiş. Ordu sevk ederek dört tarafındaki milleti hep almış, hep tabi kılmış. Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Doğuda Kadırgan ormanına kadar, batıda Demir Kapıya kadar kondurmuş. İki arasında.”²²⁵

Buradaki kondurmuş kelimesi göç ettirilip yerleştirilmiş anlamındadır, zira kondurmak kelimesi iskân ettirmek anlamında kullanılmıştır. Abidelerde de görüldüğü gibi Göktürkler döneminde de Demirkapı bölgesinde Türk demografisi güçlenmiştir.

²²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lugati't-Türk*, (Haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 409.

²²⁵ Ergin, a.g.e., s. 41.

SONUÇ

Türk tarihi içinde önemli bir yere sahip olan Demirkapılar, Türkler tarafından benzer stratejik bölgeleri adlandırmak için kullanılmış bir topolojik terim olmuştur. Bu terim Türk tarihinin ilerleyen dönemlerinde farklı bölgeleri adlandırmada kullanılan bir yer adı olarak karşımıza çıkmıştır.

Demirkapılar Türk siyasi tarihinde sınır belirleyen stratejik noktalar olmuştur. Bozkır sınırlarında yer alan Semerkant ve Hazar Demirkapı'sı yerleşik devletler veya kavimler ile konargöçer hayat süren Türk devletleri veya kavimleri arasında sınır çizen yapılar olduğu görülmüştür.

Bu çalışmanın sonucunda Demirkapı bölgesinden tarih boyunca konar-göçer kavimlerin geçtiğini görmekteyiz. Kimmer ve İskit kavimlerinin başlatmış oldukları konar-göçer kavimlerin Demirkapı bölgelerinin kullanarak güney bölgelerine geçme geleneği, onlar gibi konar-göçer yaşam süren Türk kavim ve devletlerine miras olarak geçmiştir. Türk kavimler söz konusu iki bölgeyi geçiş yeri olarak kullanarak yerleşik kavimlere saldırının kapısı olarak kullanmıştır. Türk kavimleri içerisinde Akhunlar, Göktürkler, Hazarlar konar-göçer olarak Demirkapıları kullanarak bozkır dışına çıkmışlardır. Türk kavimlerinin gerçekleştirmiş oldukları akın ve göçlerin Demirkapılar üzerinden gerçekleşmesi, Türklerin yeni kavimlerle ilk sıcak temaslarının bu bölgelerde olmasına neden olmuştur. Bu çatışmaların sonucunda, çok uzun süreli olmamakla birlikte bölgedeki hâkimiyetin sürekli değiştiğini gördük.

Sasani İmparatorlarının inşa ettirmiş oldukları Demirkapılar Türk devletlerinin akınlarını durduramadığı dönemlerde Demirkapıların güneyinde yaşayan halklar için konargöçer tehdidi oluşmuştur. Sasaniler konargöçerlere tek başına güç yetiremediği dönemlerde kendi aralarında büyük savaşlar dahi olsa Bizans ile Demirkapıyı savunmak için ittifaklar kurmuşlardır. Bu ittifaka göre Türklere karşı savunma yapmak adına ortak hareket edildiği görülmektedir.

VI. yüzyıl siyasi tarihini şekillendiren olaylar içerisinde Demirkapı coğrafyası yerleşik ve konargöçer ilişkilerinin merkezi konumunda yer almıştır. Ayrıca sadece konargöçer ve yerleşik devletler arasında el değiştiren bir bölge olmamıştır. Konargöçer hayat süren devletler arasında da hâkimiyet mücadelesi verilen bir bölge olduğu görülmüştür.

İran’da güçlü bir devletin bulunduğu dönemlerde Demirkapılar tahkim edilerek kimi dönemler konar-göçer hareketlerini durdurabildiği görülmüştür. Fakat çoğunlukla Türk kavimlerinin aşılmaz olarak inşa edilen Demirkapıları çoğunlukla aştığını gördük.

Ulaştığımız kaynakların verdikleri bilgiler ışığında Türklerin siyasi ilişkileri noktasında Demirkapı bölgeleri tarafların üzerinde hâkimiyet kurmak için sürekli bir mücadele içinde olduklarını göstermiştir. Türklerin Arap devletleri ile olan savaşları Demirkapı bölgelerinde gerçekleşmiş, bu sebeple Türk-Arap ilişkilerinin merkezi Demirkapılar olmuştur.

Türkler Demirkapı bölgelerini sadece siyasi mücadele alanı olarak görmemişlerdir. Demirkapıların büyük ticaret merkezleri olduğu bilgisiyle hareket ederek halkın büyük kısmının konargöçer bir yaşantıyı benimsediği Türk devleti için ticari vergiler büyük gelir kalemleri olmuştur. İpek yolu üzerinden gerçekleşen ticaretin Demirkapı üzerinden geçmesi Demirkapıları ticaret merkezleri haline getirmiştir. Hazar Demirkapı’sı kuzeyden gelen kürk ticaretinin merkezi olmuşken, Semerkant Demirkapı’sı ise doğu ile batının ticaret mallarının geçtiği bir merkez olmuştur.

Demirkapılar, Türk göç hareketlerini yönlendirdiği gibi göçebelerin dünya tarihini şekillendirdiği olayları da etkilemesi bakımından önem arz etmiştir. Zira Demirkapılar görevlerini yapıma amaçlarına uygun olarak gerçekleştirdiklerinde Türk kavimleri Orta göç yolunu değil kuzey göç yolu üzerinden yani Hazar Denizinin kuzeyini takip ederek Karadeniz’in kuzeyine doğru gerçekleşmiştir. Bu ise Karadeniz’in kuzeyinde uzun yıllar süren bir Türk hâkimiyetinin yerleşmesini sağlamıştır. Fakat Demirkapılar zamanla işlevlerini kaybederek bu göç hareketlerinin yönünün değişmesine neden olmuş, Türk göç hareketleri Orta yol olarak adlandırılan güzergâh üzerinden İran coğrafyasına kaymıştır. Bu sebeple Karadeniz’in kuzeyindeki Türk varlığı zamanla azalmış, aksine İran coğrafyası üzerinde Türk varlığının başladığı görülmüştür.

Son olarak bozkır kavimleri Doğu Roma İmparatorluğunun inşa ettiği surlar ile birlikte Sasanilerin inşa etmiş olduğu yapılar ile eklemlendiğinde, Çin seddi ile birlikte bozkır coğrafyası boyunca inşa edilen sur sistemi ile konargöçer kavimler

yerleşik dünyadan izole edilmek istenmiştir. Fakat en sonunda çok büyük maliyetlere ve çabalara karşın söz konusu yapılar konargöçer saldırılarına karşı tam olarak önlem alamamıştır.

Demirkapılarda kurulan konargöçer hâkimiyeti konargöçer kavimlerin askeri alandaki taktik ve stratejilerinin üstünlüğünü göstermesi bakımından bizlere kanıt sunmaktadır. Türk kavimleri yerleşik kaimleri kendilerini savunma adına inşa ettikleri böylesi büyük savunma yapılarını ve askeri teşkilatları taktik ve askeri becerilerini kullanarak etkisiz bıraktıkları görülmüştür.

İslam devletinin bölgedeki gücünün X. Yüzyılda zayıflamasıyla birlikte siyasi hâkimiyetin Türklerin eline geçmesi ile sonuçlanmıştır. Tarihte ilk kez Akhunlar ile günümüz İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'ın bir bölümünde kurulan kısa süreli hâkimiyet, bu tarihten başlayarak 20. Yüzyıla kadar sürecek olan Türk hakimiyeti ile sonuçlanmıştır.

KAYNAKÇA

1. Kitaplar

- Ahmed bin Mahmud. (1977). *Selçuk-name I*, (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul: Kervan Kitapçılık.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. (2016). *Atlı Şehirliler*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. (2017.). *Avrupa Hunları*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. (2015). *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. (2017). *Attila'nın Sarayında Bir Romalı*, İstanbul: Yeditepe Yay.
- Artamonov, M. İ. (2004). *Hazar Tarihi*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay.
- Aydın, Erhan. (2016). *Eski Türk Yer Adları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Baldick, Julian. (2011). *Hayvan ve Şaman*, (Çev. Nevin Şahin), İstanbul: Hil Yay.
- Ball, Warlick. (2022). *Avrupadaki Asya ve Batı'nın Şekillenışı "Asya'nın Geçitleri" Cilt 4*, (Çev. Ahmet Aybars Çağlayan), İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Barthold, V. V. (2019). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Ter. Ragıp Hulusi Özdem), (Haz. Kazım Yaşar Kopruman, İsmail Aka), Ankara: TTK Yay.
- Blockley, R. C. (1985). *The History of Menander The Guardsman*, Liverpool: Francis Cairns Ltd.
- Boratav, Pertev Naili. (2012). *Türk Mitolojisi*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık,
- Cahun, Leon. (2020). *Asya Tarihine Giriş*, (Çev. İnan Kaya), Ankara: Altınordu Yay.
- Chaliand, Gerard. (2001). *Göçebe İmparatorluklar*, (Çev. Engin Sunar), İstanbul: Doğan Kitapçılık.
- Chavannes, Edouard. (2020). *Batı Türkleri*, (Çev. Mustafa Koç), İstanbul: Selenge Yay.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. (2003). *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay.
- Czegledy, Karoly. (2004). *Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri*, (Çev. Mutlu Gün), İstanbul: Doruk Yay.
- De Groot, J. M. - Asena, G. Ahmetcan. (2011). *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Demir, Necati. (2004). *Danışmend-name*, İstanbul: Akçağ Yay.
- Divitçioğlu, Sencer. (2016). *Orta Asya Türk İmparatorluğu*, İstanbul: Alfa Yay.
- Ebu Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Narşahi. (2013). *Tarih-i Buhara*, (Ter. Erkan Göksu), Ankara: TTK Yay.
- Ebu Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi. (2005). *Tarih-i Taberi*, (Ter. M. Faruk Gürtunca), İstanbul: Sağlam Yayınevi.

- El-Belazuri. (1987). *Fütuhu'l-Büldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Eliade, Mircea. (2000). *Demirciler ve Simyacılar*, (Çev. Mehmet Emin Özcan), İstanbul: Kabalcı Yay.
- Eliade, Mircea. (1999). *Şamanizm*, (Çev. İsmet Birkan), İstanbul: İmge Kitapevi Yay.
- Ercilasun, Konuralp. (2019). *Türk Tarihinde Asya Hunları (Birinci Hakimiyet Dönemi)*, İstanbul: Dergah Yay.
- Ergin, Muharrem. (2019). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Esin, Emel. (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Esin, Emel. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Gedikli, Yusuf. (2021). *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, Reşat. (2002). *Karahanlı Devlet Taşkilatı*, Ankara: TTK Yay.
- Golden, Peter B. (2018). *Dünya Tarihinde Orta Asya*, (Çev. Yahya Kemal Taşdan), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Göksu, Erkan. (2015). *Türk Kültüründe Silah*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Gömeç, Saadettin. (2011). *Kök Türk Tarihi*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Grousset, Rene. (2015). *Stepler İmparatorluğu*, (Ter. Halil İnalçık, Haz. Ertuğrul Tokdemir, Mustafa Dönmez), Ankara: TTK Yay.
- Gürbüz, Meryem. (2014). *Harizmşahlar (Devlet Teşkilatı-Ekonomi-Kültür)*, İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Harva, Uno. (2015). *Altay Panteonu*, (Çev. Ömer Suveren), İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Haussig, Hans Wilhelm. (2001). *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, (Çev. Müjdat Kayayerli), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Hududü'l Alem*. (2020). (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İbn Hurdazbih. (2019). *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- İbn Cerir Et-Taberi. (2022). *Tarihu't-Taberi*, (Çev. Cemalettin Saylık), Ankara: Ankara Okulu Yay.
- İbni Arabşah. (2012). *Acaibu'l Makdur (Bozkırdan Gelen Bela)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yay.
- İbn-i Haldun. (2009). *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergah Yay.
- İbn-i Havkal. (2021). *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yay.

- İbnü'l-Esir. (2019). *el-Kamil Fi't-Tarih*, (Çev. Yunus Apaydın, Beşir Eryarsoy), C. 4., İstanbul: Ravza Yay.
- İnan, Abdülkadir. (1986). *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- İnan, Abdülkadir. (1987). *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İstahri. (2020). *Mesaliku'l-Memalik*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kalankatlı Moses. (2019). *Alban Tarihi*, (Çev. Yusuf Gedikli), İstanbul: Selenge Yay.
- Kanar, Mehmet. (1979). *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, Tahran: Şirin Yay.
- Kaşgarlı Mahmud. (2005). *Divanü Lugati't-Türk*, (Çev. Serap Tuğba Yurteser), İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Klyaştorıny, Sergey Grigoryeviç. (2018). *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, (Çev. Muvaffak Duranlı), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Koestler, Arthur. (2000). *On Üçüncü Kabile; Hazar İmparatorluğu ve Mirası*, (Çev. Belkıs Çorakçı), İstanbul: Say Yay.
- Köprülü, Fuad. (2005). *Türk Tarih-i Dinisi*, (Haz. Metin Ergun), Ankara: Akçağ Yay.
- Kudame İbn Cafer. (2018). *Kitabü'l Harac*, (Çev. Ramazan Şeşen), İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Kur'an-ı Kerim*. (2011). (Haz. Halil Altuntaş, Muzaffer Şahin), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Kurat, Akdes Nimet. (2019). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: TTK Yay.
- Mahmud, Kaşgarlı. (2014). *Divanu Lugati't-Türk*, (Haz. Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Merçil, Erdoğan. (2007). *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara: TTK Yay.
- Merçil, Erdoğan (2000). *Türkiye Selçuklularında Meslekler*, Ankara: TTK. Yay.
- Minorsky, Vladimir. (2023). *Şervan ve Derbend Tarihi*, (Çev. İlhan Aslan), İstanbul: Post Yayınevi.
- Onat, Ayşe. Orsoy, Sema. Ercilasun, Konuralp. (2015). *Han Hanedanı Tarihi; Hsiung-nu(Hun) Monografisi*, Ankara: TTK Yay.
- Orkun, Hüseyin Namık. (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK Yay.
- Otkan, Pulat. (2018). *Tarihçinin Kayıtları (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ortaylı, İlber. (2010). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara: Cedit Neşriyat.
- Ögel, Bahaeddin. (1995). *Türk Mitolojisi II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ögel, Bahaeddin. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

- Ögel, Bahaeddin. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş 7*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Özdal, Ahmet N. (2016). *Ortaçağ Ekonomisi ve Müslüman Tüccarlar*, İstanbul: Selenge Yay.
- Öztelli, Cahit. (1989). *Pir Sultan Abdal Yaşamı ve Bütün Şiirleri*, İstanbul: Özgür Yayın Dağıtım.
- Pakalın, Mehmet Zeki. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Peler, Gökçe Yükselen. (2017). *Derbendname*, İstanbul: Kesit Yay.
- Radloff, Wilhelm. (2008). *Türklük ve Şamanlık*, (Çev. A. Temir, T. Andaç, N. Uğurlu), İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Radlof, Wilhelm. (1976). *Sibirya'dan Seçmeler*, (Çev. Ahmet Temir), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yay.
- Rasonyi, Laszlo. (1993). *Tarihte Türklük*, Ankara: TTK Yay.
- Sami, Şemseddin. (1996). *Kamusu'l-A'lam*, C. 3, Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Schafer, Edward Hetzel. (2020). *Semerikand'ın Altın Şeftalileri*, (Çev. Serkan Acar), İstanbul: Selenge Yay.
- Sebeos. (2019). *Heraklios Tarihi*, (Çev. Z. Zühre İlkgelen), İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Sümer, Faruk. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay.
- Şeşen, Ramazan. (2001). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK Yay.
- Taberi. (1991). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Taşagül, Ahmet. (2018). *Bozkırın Kağanlıkları*, İstanbul: Kronik Kitap.
- Taşagül, Ahmet. (2014). *Göktürkler I-II-III*, Ankara: TTK Yay.
- Taşagül, Ahmet. (2017). *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Tekin, Talat. (1988). *Orhun Yazıtları*, Ankara: TTK Yay.
- Tekin, Talat. (1994). *Tonyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yay.
- Thompson, E. Arthur. (2012). *Hunlar*, (Çev. M. Sibel Dinçel), Ankara: Phoneix Yay.
- Thomsen, Vilhelm. (1896). *Inscriptions de l'Orkhon Déchiffrées*, Imprimerie De La Societe De Litterature Finnoise.
- Togan, İsenbike. Kara, Gülnar. Baysal, Cahide. (2020). *Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*. Ankara: TTK Yay.
- Togan, İsenbike. (2022). *Tarih ve Kurgu*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Türkçe Sözlük*. (1998). (Haz. İsmail Parlatır, Nevzat Gözaydın, Hamza Zülfikar vd.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Vasary, İstvan. (2016). *Erken İç Asya'nın Tarihi*, (Çev. İsmail Doğan), İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yakubi. (2021). *Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul: Ayışığı Kitapları.

Yıldırım, Elvin. (2020). *Andronono Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Yıldırım, Kürşad. (2010). *Türk Tarihi İçin Eski Çince-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Otopsi Yay.

Yusuf Has Hacıp. (1959). *Kutadgu Bilig*, (Çev. Reşid Rahmeti Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

2. Makaleler, Bildiriler, Diğer Basılı Yayınlar

Ahmetbeyoğlu, Ali. (2021). "Göktürkler", *Türklerin Tarihi*, (Ed. Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar), İstanbul: Yeditepe Yay., ss. 60-71.

Albayrak, Ali. (2016). "Fuad Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları" Kitabı Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları*, Sayı: 26, ss. 51-100.

Aliev, Saleh Muhammedoğlu. (1994). "Derbend", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, ss. 164-166.

Alkan, Öznur. (2014). *Zeynü'l-Ahbâr'ın Tercüme Ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep.

Atalay, İbrahim. (2002). "Türk Dünyasının Coğrafyası", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yay. 243-260.

Baskı, İmre. (2006). "Demirkapılar (Temir Qapıy, Vaskapu, Dömörkapu)", (Ed. Fikret Türkmen, Gürer Gülsevin), İzmir: *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı*, ss. 73-88.

Bilgin, Orhan. (1996). "Gerdîzi", Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 14, ss. 29-30.

Cihan, Cihad. (2015). "Türk Akınlarına Karşı Sasanilerin İnşa Ettiği Gürkan Seddi (Seddi İskender)", *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/5*, ss.107-130.

Çerikan, Fidan Uğur. (2014). "Türk Kültüründe Demir", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Denizli.

Çolak, Mihrican. (2018). "Türkçenin Söz Varlığında Kılıç", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 7/4, ss. 2154-2188.

Dakuki, Hüseyin Ali. (1987). "Emevi Hilafeti Devrinde Hazar Tehlikesi", (Çev. M. Faruk Toprak), *Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Şerif Baştav'a Armağan)*, Yıl: XXV/2, ss. 95-104.

Dostiyev, Tarık. (2006). "Kafkasya'da Hunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yay., ss. 921-927.

- Dölek, İskender. (2018). “İklim ve Medeniyet”, *Social Sciences Studies Journal*, Vol. 4, Issue 21, ss. 3511-3521.
- Durmuş, İlhami. (2019). “Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Sa. 4, ss. 49-70.
- Ekrem, Erkin. (2003). *Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Hacettepe, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ergüven, İsmail Hakkı. (2011). *Hsüan-Tsang'ın Seyahatnamesi (7. Yüzyıl)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- Gan, Lin. (2000) “Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar”, (Çev. Eyüp Sarıtaş), İzmir: *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sa. IV, ss. 361-374.
- Gökyay, Orhan Şaik. (2002). “Kızılalma”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 559-560.
- Güngör, Engin. (2021). “Bozkır Türk Kültüründe Mitolojik Demir ve Kutsal Efendileri (Demirciler)”, İstanbul: *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, IV/II, ss. 235-243.
- İpşirli, Mehmet. (2001). “Kapı Halkı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., ss. 343-344.
- İzgi, Özkan. (2002). "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile ilişkiler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, ss. 464-479.
- Kallek, Cengiz. (2002). “Kudame bin Ca'fer”, Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, ss. 311-312.
- Koca, Salim. (2002). “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yay., ss. 651-663.
- Kocasavaş, Yıldız. (2002). “Eski Türklerde Yas ve Ölü Gömme Adetleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yay., ss. 67-75.
- Konukçu, Enver. (2002). “Akhunlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yay., ss. 827-830.
- Köprülü, M. Fuad. (1987). “Hacib”, *M.E.B. İslam Ansiklopedisi C. 5*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ss. 30-36.
- Kurat, Akdes Nimet. (1949). “Abo Muhammad Ahmad Bin Asam Al-Kufi'nin Kitab Alfutuh'u”, *Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Dergisi*, C. VII, Sa. 2, ss. 255-273.
- Lawrence, Dan. Wilkinson, Tony J. (2017). “The Northern and Western Borderlands of the Sasanian Empire: Contextualising the Roman/Byzantine and Sasanian Frontier”, *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia*, (Der. Eberhard W. Sauer), Edinburg: Edinburg University Press, ss. 99-125.
- Naskali, Esko. (2009).“Sasaniler”, *TDV. İslam Ansiklopedisi C. 36*, İstanbul: TDV. Yay., ss. 474-476.
- Neciyev, Elçin, Ahmedov, Meherrem. (2021). “Arap-Hazar Savaşları ve Derbent”, *İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, Sa. 1, , ss. 43-49.
- Ögel, Bahaeddin. (1948). “İlk Töles Boyları”, *Bellekten*, Ankara: TTK Yay., Sa. 48, s. 795-831.

- Önkal, Ahmet. (1991). “Bahili, Abdurrahman bin Rebia”, İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 4, ss. 483-484.
- Özaydın, Abdülkerim, (2009) “Selçuk Bey”, *TDV. İslam Ansiklopedisi* C. 36, İstanbul: TDV. Yay., ss. 364-365.
- Özçamça, Salih. (2007). “Türklerin Göçebeliği Hakkında Birkaç Not”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, ss. 177-184.
- Şenel, Abdülkadir. (2009). “Selman bin Rebia”, İstanbul: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 36, ss. 443-444.
- Taneri, Aydın. (1996). “Hacib”, *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV. Yay., ss. 508-511.
- Tefazzüli, Ahmed. (1995). “Enûşervân”, Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 11, ss. 255.
- Tellioğlu, İbrahim. (2016). “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sa. 55, ss. 209-224.
- Ünay, Hakan. (2022). “Sınırsız Dünyadan Duvarlı Dünyaya: Göçe Karşı İnşa Edilen Sınır Duvarları Üzerine Türkiye Merkezli Bir Değerlendirme”, *İnsan Hareketliliği Uluslararası Dergisi*, C. 2, Sa. 1, ss. 10-37.
- Yağcı, Mehmet. (2015). *Türk Kültüründe Demir ve Demircilik (VI. Ve XII. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Yalçın, Ünsal. (2016). “Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bakış”, *Yer Altı Kaynakları Dergisi*, Sa. 9, ss. 3-13.
- Yıldırım, Dursun. (2002). “Ergenekon Destanı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara: Yeni Türkiye Yay., ss. 542-543.
- Yıldırım, Kürşat. (2021). “Türğişler, Karluklar, Basmlar”, *Türklerin Tarihi*, (Ed. Sahure Ergüzel, Yeşim Çağlar), İstanbul: Yeditepe Yay. , ss. 79-81.
- Yiğit, İsmail. (2002). “Kuteybe bin Müslim”, Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26., ss. 490-491.
- Yüksel, Ahmet Turan. (2012). “Ubeydullah b. Ziyad”, Ankara: *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42. , ss. 29-30.

3. Elektronik Kaynaklar

<https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf/kuran-meal-1/hadid-suresi-57/ayet-1/diyaret-vakfi-meali-4>. (27.08.2023).

<https://www.aa.com.tr/tr/yasam/turkiyede-en-yaygin-kullanilan-soyadlari-yilmaz-kaya-ve-demir/2307383>. (27.08.2023).

<https://ia801207.us.archive.org/17/items/SAHIHIMUSLIMMUHTASARI/SAH%C4%B0H-%C4%B0%20MUSL%C4%B0M%20MUHTASARI.pdf> (27.08.2023).

<https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=1575>. (27.08.2023).

<https://nisanyanmap.com/?y=&t=Demirk%C3%B6y&u=1&ua=0> (27.08.2023).
<https://ambhotels.org/index.php/en/component/spsimpleportfolio/item/37-derbent>
(21.09.2023).

https://www.europeana.eu/en/item/90402/RP_P_OB_83_036_231 (21.09.2023)

https://www.europeana.eu/en/item/9200517/ark_12148_btv1b550031094 (21. 09. 2023)

https://www.europeana.eu/en/item/15502/GG_3047 (21.09.2023)

<https://gallica.bnf.fr/iiif/ark:/12148/btv1b8593069q/f1/full/full/0/native.jpg>
(21.09.2023).

https://www.yandex.com.tr/gorsel/search?from=tabbar&img_url=https%3A%2F%2Flookaside.fbsbx.com%2Flookaside%2Fcrawler%2Fmedia%2F%3Fmedia_id%3D2450911125008270&lr=101515&pos=7&rpt=simage&text=g%C3%B6kt%C3%BCrk%20harita (21.09.2023).

https://en.wikipedia.org/wiki/Transoxiana#/media/File:Transoxiana_8th_century.svg
(21.09.2023).

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak_Hun_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu#/media/Dosya:Hephthaliten.png (21.09.2023).

<https://forum.donanimhaber.com/sasani-krali-ardesirin-kokeni--109576821-3#&gid=1&pid=80db896129e43a0d6f4d2dd374ee90c2-114134277> (21.09.2023).

<https://bpakman.files.wordpress.com/2019/05/arap-tc3bcrk-savac59flarc4b1nc4b1n-yac59fandc4b1c49fc4b1-coc49frafya.jpg> (21.09.2023).

<https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/eski-turk-devletleri-turk-yurtlari-turk-topluluklari/on-turkler/turklerin-ana-yurdu/turk-gocleri/> (21.09.2023).

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Iron_Gate,_engraving_after_Karazin.png
(21.09.2023).

EKLER

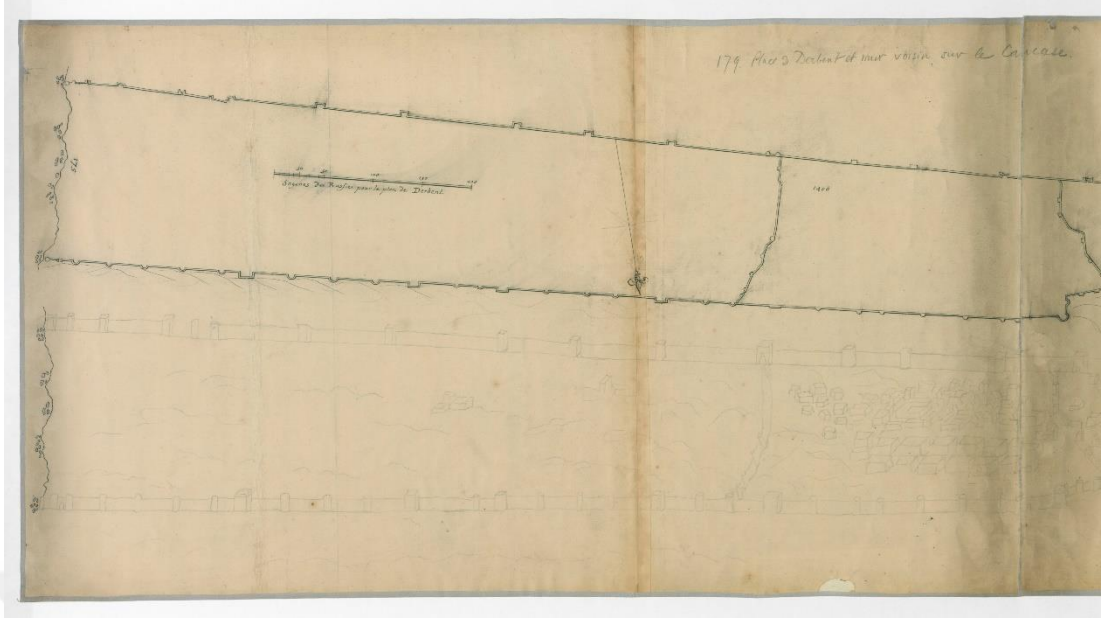
Ek 1: Derbent Kalesinin günümüzde görünüşü

<https://ambhotels.org/index.php/en/component/spsimpleportfolio/item/37-derbent>
(21.09.2023).

Ek 2: Derbent şehrinin 17. Yüzyılda bir çizimi

https://www.europeana.eu/en/item/90402/RP_P_OB_83_036_231 (21.09.2023)

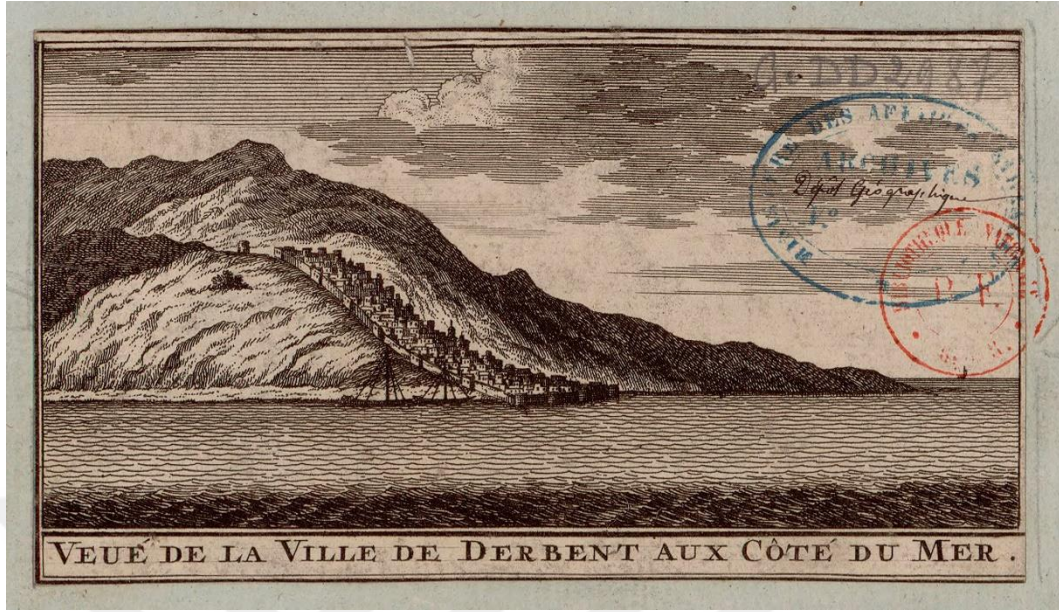
Ek 3: Derbent şehrinin surlarının bir planı

https://www.europeana.eu/en/item/9200517/ark_12148_btv1b550031094 (21. 09. 2023)

Ek 4: Derbent şehrine dair bir çizim

https://www.europeana.eu/en/item/15502/GG_3047 (21.09.2023)

Ek 5: Derbent şehrine dair bir çizim

<https://gallica.bnf.fr/iiif/ark:/12148/btv1b8593069q/f1/full/full/0/native.jpg>

(21.09.2023).

Ek 6: 6. Yüzyıl siyasi haritası

https://www.yandex.com.tr/gorsel/search?from=tabbar&img_url=https%3A%2F%2Flookaside.fbsbx.com%2Flookaside%2Fcrawler%2Fmedia%2F%3Fmedia_id%3D2450911125008270&lr=101515&pos=7&rpt=simage&text=g%C3%B6ktürk%C3%BCrk%20harita (21.09.2023).

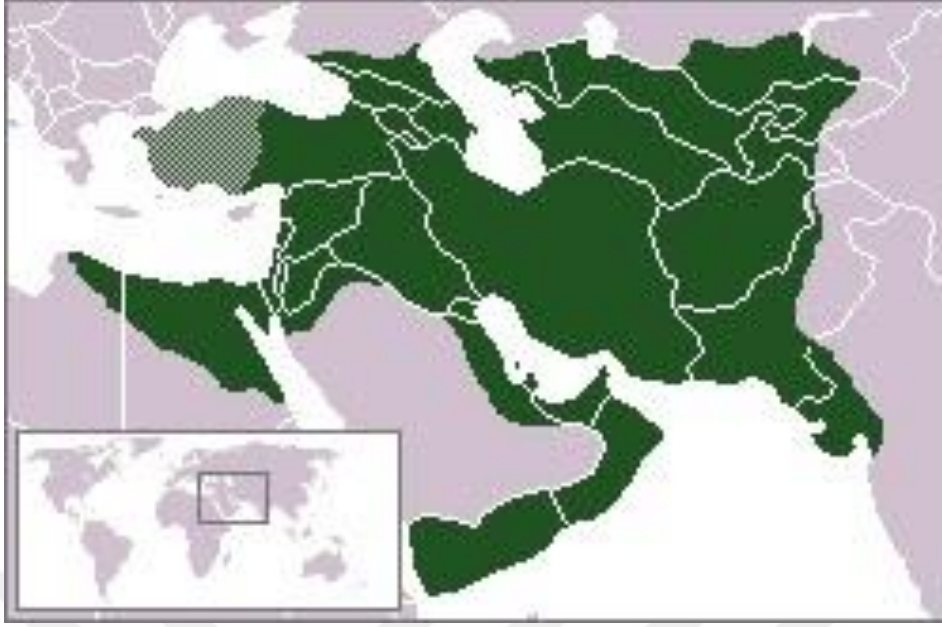
Ek 7: Semerkant Demirkapı'sının coğrafi konumu

https://en.wikipedia.org/wiki/Transoxiana#/media/File:Transoxiana_8th_century.svg
(21.09.2023).

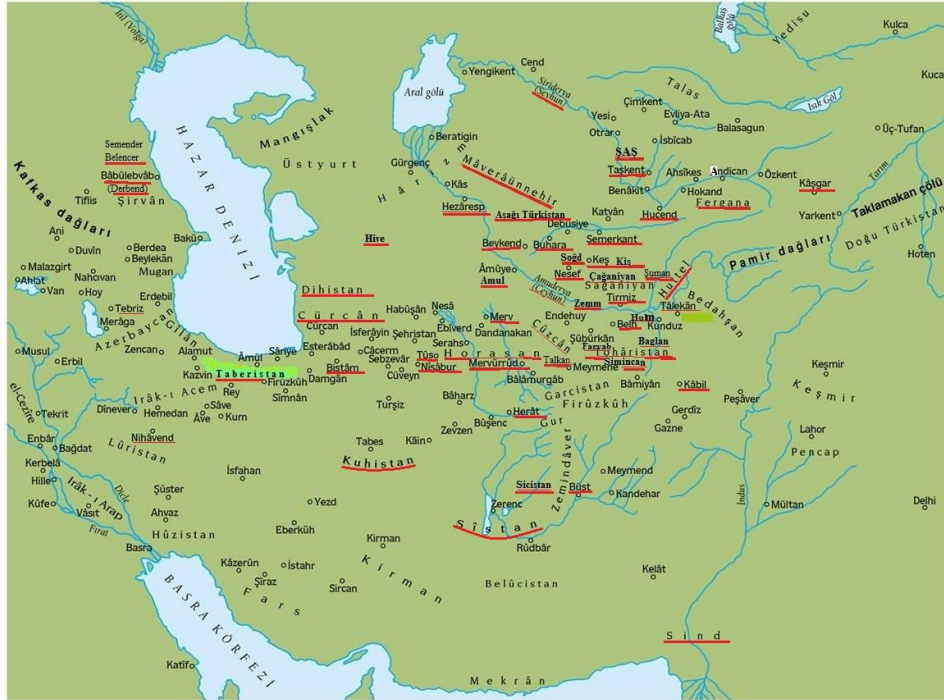
Ek 8: Akhun devletinin sınırları

https://tr.wikipedia.org/wiki/Ak_Hun_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu#/media/Dosya:Hephthaliten.png
(21.09.2023).

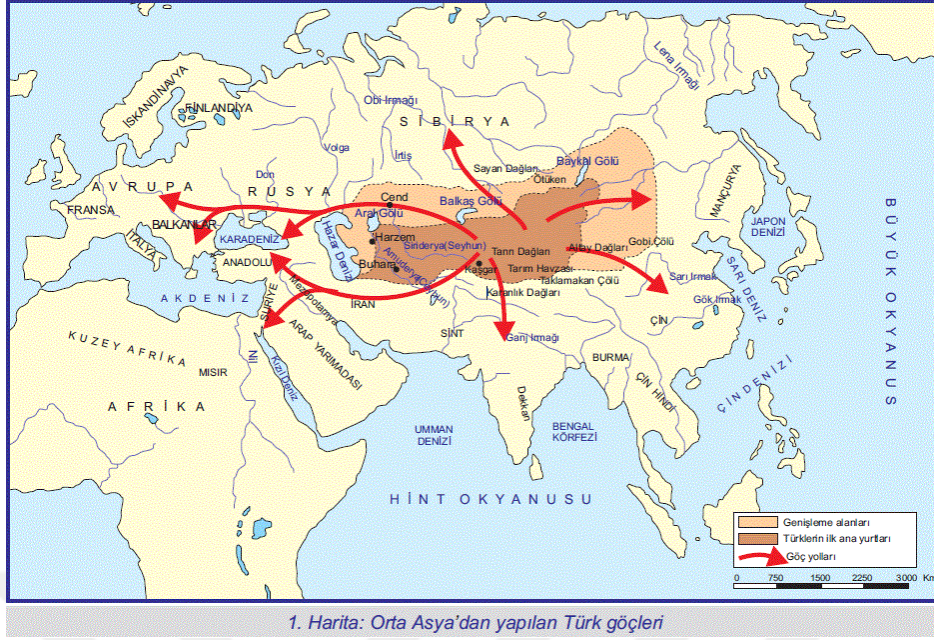
Ek 9: Sasani Devletinin en geniş sınırları

<https://forum.donanimhaber.com/sasani-krali-ardesirin-kokeni--109576821-3#&gid=1&pid=80db896129e43a0d6f4d2dd374ee90c2-114134277> (21.09.2023).

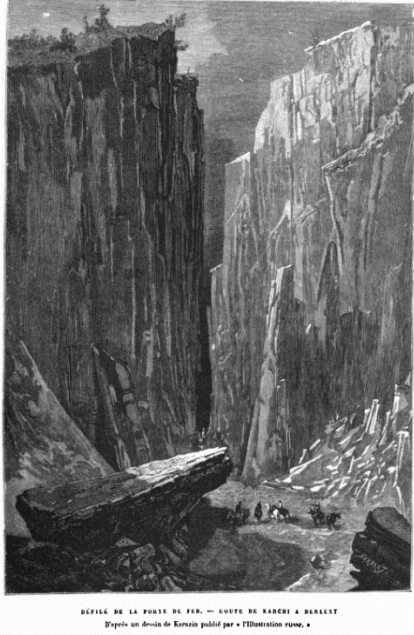
Ek 10: Ortaçağ'da İran ve Maveraünnehir bölge ve şehirleri

<https://bpakman.files.wordpress.com/2019/05/arap-tc3bcrk-savac59flarc4b1nc4b1nyac59fandc4b1c49fc4b1-coc49frafya.jpg> (21.09.2023).

Ek 11: Türk Göç Yolları

<https://bpakman.wordpress.com/turk-dunyasi/eski-turk-devletleri-turk-yurtlari-turk-topluluklari/on-turkler/turklerin-ana-yurdu/turk-gocleri/> (21.09.2023).

Ek 12: Rus ressam Karazin tarafından çizilen Semerkant Demirkapı'sının gravürü

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Iron_Gate,_engraving_after_Karazin.png (21.09.2023).

ÖZGEÇMİŞ

Ömer Ünsal Kesgin, ilk ve ortaöğretimini Emek Dayanışması İlkokulu'nda tamamlamıştır. Şehit Öğretmen Ergin Komut Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesinden 2014 yılında mezun olmuştur. Kocaeli Üniversitesi Tarih bölümünden 2020 yılında mezun olmuştur.

